

Վ. Մ. ԽՈՒՄՏՈՎԻ ԱՆՎԱՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍՈՒԹՅԱՆ

ՕՏՆԱԲ
ԱԳՐԱԴԱՐԱՆԻ
ՀԱՅՏՆԻ ՍՈՍԻՆ
N 3

Կ. Տ Ա Կ Ի Տ Ո Ի Ս

Քաղեց եկ քաղցմանց
Պ. ԱՌՏԵԿԱՆ

9/2

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍՈՒԹՅԱՆ ՀՐԾՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1941

№ 3 ИЗВЕСТИЯ ИНОСТРАНЦЕВ ОБ АРМЯНАХ № 3
ЛАТИНСКИЕ ИСТОЧНИКИ

К. Т А Ц И Т

Перевод и комментарии
и. о. профессора П. СОТНИКЯНА

№ 3 OSAP ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ № 3
9(421925) ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ
8-15

Կ. Տ Ա Կ Ի Տ Ո Ւ Ս

Քաղեց և լատիներենից քարգմանեց
պրոֆ. պատե. Պ. ՍՈՏՆԻԿՅԱՆ

1255

1255

Ա Ռ Ա Ջ Ա Յ Ա Ն

Պորբիուս Կորնելիուս Տակրտուսի կենսագրութիւնը հարուստ չէ ճշգրիտ տեղեկութիւններով: Հայտնի է, որ նա ծնվել է մ. թ. 55 թ. շուրջը. նրա մանկութիւնը անցել է Ներոնի ժամանակ, ստացել է իր ժամանակի համար լավ ճարտասանական կրթութիւն. ամուսնացել է հայտնի զորավար Ագրիպիայի դստեր հետ: Տակրտուսը ծագումով հեծելազորային ոչ-հռչակավոր իտալիկ ընտանիքից էր: Մտավորապես 80 թվ. նա քվեստորի պաշտոն է վարում և այդպիսով Սենատի անդամ է դառնում. 88 թ. շուրջը, հավանաբար, լեզատ էր Բելգիկայում: Վերադառնալով Գոմիտիանուսի ժամանակ, ստիպված թողնում է պետական գործունեութիւնը: Տրայանուսի ժամանակ նա Ասիայի պրոկոնսուլ էր: Մեռնում է մոտավորապես 120 թվ.: Կյանքի հարուստ փորձագրութիւնը, ավագ ժամանակակիցների վառ հիշողութիւնները, պատմական աղբյուրների ուշադիր ուսումնասիրութիւնը — այդ բոլորը առաջին դարու հռոմեական հասարակութեան մասին տալիս են հարուստ տեղեկութիւններ:

Հետագա պատմագիրների վրա նա քիչ է ազդել. սրանցից նրա ուժեղ ազդեցութեան տակ էր գտնվում Ամմիանուս Մարկելլիուսը (IV դարու երկրորդ կեսը): V դարուց Տակրտուսը մոռացութեան է տրվում: Միջին դարերում նա հազվադեպ է հիշատակվում: Սկսած XIV դարից՝ Տակրտուսի ազդեցութեան համար նոր շրջան է սկսվում: Առաջին անգամ տպագրվում է 1469 թվ.: Գնալով նրա հեղինակութիւնը աճում է: Նրանով ոգևորվում են Կորնելլը, Ռասինը, շատ են գնահատում XVIII դարում էնցիկլոպեդիստները, Ռուսսոն և այլն: Շատորրիանը նրան անվանում էր՝ «տիրաններից ժողովուրդների վրեժ առնող»:

Սկսած XIX դ. երկրորդ կեսից՝ բացահայտվում է Տակրտուսի միակողմանիութիւնը (Թյերրի, Ֆյուստել-դե-Կլամպ, Մոմզեն և այլն):

Տակրտուսը հռոմեական շատ ականավոր պատմագիր է

և համաշխարհային գրականութեան մեծ ներկայացուցիչներէ մեկը:

Նրա գրչին են պատկանում՝

դատական ճառեր, գրված ղեռ երիտասարդ հասակում.

1. Dialogus de oratoribus (Տրամախոսութեան հետադր-ները մասին). գրված է գեղեցիկ լեզվով և հարուստ է պատ-մական տեղեկութեաններով.

2. De vita et moribus Julii Agricolae (Յուլիուս Ագ-րիկոլայի կյանքի ու բարքի մասին). գրված է 98 թվ.

3. Նույն թվին գրել է իր հոշակավոր՝ De origine, situ, moribus ac populis Germanorum (Գերման ժողո-վուրդների, նրանց ծագման, տեղադրութեան և բարքերի մասին): Այս գրքում հեղինակը տալիս է այդ ժողովուրդ-ների անտեսական, ընտանեկան, սոցիալական, քաղաքա-կան և կրոնական կյանքը: Սա չափազանց թանգարժեք աղբյուր է:

4. Historia— 14 գիրք. ընդգրկում է ղեպքերը սկսած 69 թվի հունվարից մինչև Դոմիտիանուսի մահը (96 թվ.). գրվել է 105—07 թվ., պահպանվել են 1—4 գիրքը և 5-րդի առաջին մասը:

5. Նրա հեղինակութունների գլուխ գործոցն է՝ Annales— Տարեգրութուններ: Այստեղ նա հանդես է գալիս իբ-րև մեծ պատմագիր, գեղարվեստական շարագրութեան մեծ վարպետ, իբրև բարեխիղճ ճշմարտախոս, որը պատմական իրականութեան մութ կողմերը չի թազցնում: Նա հարազատ է իր աղբյուրներին, սակայն համառոտում է հեռավոր եր-կրներում եղած պատերազմական ղեպքերը ի վրաս առան-ձին մասերի ճշգրտութեան: Պահպանվել են 1—4 գիրքը, 11—16 գիրքը, իսկ 5-րդը և 6-րդը մեծ մասամբ կորել են: Յես քաղել եմ Annales և De Germania (5 և 3) գրքերից այն կտորները, որոնք վերաբերում են հայերին և մեզ զբաղե- ժողովուրդներին:

Տեքստը վերցրել եմ ակնավոր գիտնական՝ Նիպպեր-դեյի գիտական ծանոթագրված Annales-ից և Teubner-ի հրատարակած De Germania գրքից:

Ծանոթագրութունները տալիս օգտվել եմ հետևյալ աղ-բյուրներից՝

1. Karl Nipperdey (Cornelius Tacitus erklart von K. Nipperdey, siebente verbesserte Auflage, bearbeitet von Georg Andresen. Berlin, 1879 I, 1880—II):

2. Б. Низе. Очерк римской истории и источникове-дения. Перевод с 4 нем. изд. 1910 г.

3. Летопись К. Тацита в пер. В. Модестова.

4. История римского права проф. И. Покровского.

5. Проф. Б. А. Тураев. История древнего Востока.

6. Ակադ. Մանանդյան Հ.

1. О торговле и городах Армении, 1930 г.

2. Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, 1936 թ.

3. Տիգրան երկրորդը և Հռոմը, 1940 թ.

Թարգմանել եմ հետևյալ գլուխները՝

Liber II-ից 1—4, 43 (քաղվ.), 47 (ք.), 55 (ք.), 56, 57 (ք.), 58, 60 (ք.), 64 (ք.), 68.

» III-ից 48 (ք.)

» IV-ից 5 (ք.)

» VI-ից 31—37, 38 (ք.), 40 (ք.), 41—44

» XI-ից 8—10

» XII-ից 10—11, 12 (ք.), 13—14, 44—51

» XIII-ից 5 (ք.), 6 (ք.), 7—9, 34 (ք.), 35—41

» XIV-ից 23—26

» XV-ից 1—17, 18 (ք.), 24—31

» XVI-ից 23 (ք.), 24 (ք.):

De Germania գրքից երկու քաղվածք:

Պ. ՍՈՏՆԻԿՅԱՆ

C. C. TACITI ANNALIUM

LIBER II.

I. Sisenna Statilio (Tauro) L. Libone consulibus mota Orientis regna provinciaeque Romanae, initio apud Parthos orto, qui petitem Roma acceptumque regem, quamvis gentis Arsacidarum, ut externum aspernantur. Is fuit Vonones, obses Augusto datus a Phraate. Nam Phraates, quamquam depulisset exercitus ducesque Romanos, cuncta venerantium officia ad Augustum verterat partemque prolis firmandae amicitiae miserat, haud perinde nostri metu quam fidei popularium diffisus.

II. Post finem Phraatis et sequentium regum ob internas caedes venire in urbem legati a primoribus Parthis, qui Vononem, vetustissimum liberorum eius, accirent. Magnificum id sibi credidit Caesar auxitque opibus; et accepere barbari laetantes, ut ferme ad nova imperia. Mox subiit pudor: degeneravisse Parthos; petitem alio ex orbe regem, hostium artibus infectum; iam inter provincias Romanas solum Arsacidarum haberi darique.

ԿԱՅՈՒՄ ԿՈՐՆԵԼԻՈՒՄ ՏԱԿԻՏՈՒՄ
ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գ Ի Ր Ք II.

Քլ. 1. Սիսեննա Սատիլիուս (Տավրուսի) և Լյուկիուս Աիբոնի կոնսուլության¹ ժամանակ Արևելքի պետությունները և Հռոմի պրովինցիաները² խռովության մեջ են. դա սկսվում է Պարթևների մոտ, որոնք Հռոմից խնդրած և ստացած թագավորին, թեպետ և Արշակունիների տոհմից էր նա, իբրև օտարի՝ արհամարհանքով մերժում են: Դա վռնոնն³ էր, որը Փրասատի⁴ (Հրահատի) կողմից տրված էր Աուգուստուսին իբրև պատանդ: Չէ՞ որ Փրասաաը, թեպետ և Հռոմեական զորքն և առաջնորդներին դուրս էր քշել⁵, դեպի Աուգուստուսը ցույց էր տալիս հարգանքի բոլոր նշանները⁶ և իր բարեկամությունն ամրապնդելու նպատակով ուղարկել էր իր զավակների մի մասը Հռոմ, ոչ այնքան մեզնից վախենալու պատճառով, որքան համերկրացիների հավատարմությանը չվստահելու⁷ հետևանքով:

Քլ. 2. Փրասատի և սրան հաջորդող⁸ թագավորների վախճանից հետո, ներքին արյունահեղությունների պատճառով Պարթևների առաջավոր տոհմիկների կողմից Հռոմ⁹ եկան պատգամավորներ, որպեսզի նրա որդիներից երիցագույնին՝ վռնոնին հրավիրեն: Կայսրն¹⁰ իրեն համար այդ բանը պատվաբեր համարեց ու շուք և ուժ տվեց նրան: Եվ բարբարոսներն ընդունեցին նրան այն ուրախությամբ, որով համարյա միշտ ընդունում են նոր իշխանավորին: Շուտով նրանց տիրեց ամոթը. ասում էին, թե Պարթևներն այլասերվել են, ուրիշ կրկրից՝ թշնամիների սովորություններով վարակված թագավոր են խնդրել. Արշակունիների գահը Հռոմայեցիների պրովինցիաների մեջ է մտնում և իբրև պարզ և տրվում:

Ubi illam gloriam trucidantium Crassum, exturban-
tium Antonium, si mancipium Caesaris, tot per annos
servitutem perpessum, Parthis imperitet? Accendebat de-
dignantes et ipse, diversus a maiorum institutis, raro ve-
nato, segni equorum cura; quotiens per urbes incederet,
lecticae gestamine fastuque erga patrias epulas. Inride-
bantur et Graeci comites ac vilissima utensilium anulo
clausa. Sed prompti aditus, obvia comitas; ignotae Par-
this virtutes, nova vitia, et quia ipsorum moribus aliena,
perinde odium pravis et honestis.

III. Igitur Artabanus, Arsacidarum e sanguine, apud
Dabas adultus, excitur, primoque congressu fusus repa-
rat vires regnoque potitur. Victo Vononi perfugium Ar-
menia fuit, vacua tunc interque Parthorum et Romanas
opes infida ob scelus Antonii, qui Artavasden, regem
Armeniorum, specie amicitiae inlectum, dein catenis o-
neratum, postremo interfecerat. Eius filius Artaxias, me-
moria patris nobis infensus, Arsacidarum vi seque reg-
numque tutatus est. Occiso Artaxia per dolum propin-
quorum datus a Caesare Armeniis Tigranes deductusque
in regnum a Tiberio Nerone. Nec Tigrani diuturnum
imperium fuit neque liberis eius,

Ո՞ւր է Կրասսուսին խողխողոյնների և Անտոնիուսին
զուրս քշողների փառքն, եթե Պարթևներին պիտի տիրի
Կայսեր այն ստրուկը, որ այնքան տարիներ ստրկությունը
համառաբար տարել է: Մերժողներին բորբոքում էր նաև
նա, որը երեսը դարձրել էր պապենական բարքերից, որը
հազվադեպ էր որսի գնում և ձիերի հոգատարության մեջ
ծուլ էր: Քանի քանի անգամ նա երևացիլ է քաղաքնե-
րում, բայց ոչ այլ կերպ, քան պատգարակի վրա: Նա ար-
համարհում էր հայրենի կերակուրները: Ծաղրի էին են-
թարկվում նրա շքախմբի հույն ուղեկիցները և ծաղր ու
ծանակի առարկա էր այն, որ նա մատանիքով կնքված էր
պահում տնտեսության համար պիտանի իրերից էփանա-
գույնները¹¹: Նրա գյուլբաժանաչելիությունը, սիրալիր ընդա-
ռաջող վարվելակերպը— Պարթևներին անծանոթ առաքինու-
թյուններ են, նոր արատներ են զրանք. և որովհետև այդ-
բոլորն իրենց սովորույթներին խորթ է, ուստի հավասա-
րապես ատելություն են զգում թե՛ զեպի պատվարեք
արարքն և թե՛ զեպի վատը:

Գլ. 3. Այդպիսով հրավերվում է Արտաբանը (Արտա-
վանը), արյունով¹² Արշակունի, մեծացած Գահաս¹³ ժողո-
վրդի մոտ, հենց առաջին իսկ բախման մեջ պարտվում ու
հետո ուժեր է պատրաստում և տիրանում թագավորությա-
նը: Պարտված Վոնոնի համար Հայաստանն սպաստարան
ծառայեց, այն Հայաստանը, որի գահն այդ ժամանակ թա-
փուր էր և որը, գտնվելով Պարթևների և Հռոմայեցիների
ուժերի միջև, անհավատարիմ էր Անտոնիուսի ոճրագոր-
ծության պատճառով¹⁴, Անտոնիուսի, որը Հայաստանի թա-
գավոր Արտավազդին, գրավելով բարեկամության անվան
տակ, հետո շղթայել ու սպանել էր: Սրա որդի Արտաշիասը
(Արտաշեսը)՝ իր հոր հետ կապված հիշողության պատճառով
մեզ թշնամացած էր. նա պաշտպանեց թե՛ իր անձը և թե՛
պետությունն Արշակունիների ուժով: Մերձավորների նեն-
գությամբ կատարված Արտաշիասի սպանությունից հետո,
Հայաստանին կայսեր կողմից տրվեց Տիգրանը¹⁵, որին Տի-
բերիուս Ներոնի շնորհիվ ուղեկցեցին զեպի իր թագավո-
րությունը: Ոչ Տիգրանի, ոչ էլ սրա որդիների տիրապե-

quamquam sociatis more externo in matrimonium regnumque.

IV. Dein iussu Augusti inpositus Artavasdes et non sine clade nostra deiectus. Tum C. Caesar componendae Armeniae deligitur. Is Ariobarzanen, origine Medum, ob insignem corporis formam et praeclarum animum, volentibus Armeniis praefecit. Ariobarzane morte fortuita absumpto stirpem eius haud toleravere; temptatoque feminae imperio, cui nomen Erato, eaque brevi pulsa incerti solutique et magis sine domino quam in libertate profugum Vononen in regnum accipiunt. Sed ubi minitari Artabanus et parum subsidii in Armeniis vel, si nostra vi defenderetur, bellum adversus Parthos sumendum erat, rector Syriae Creticus Silanus excitum custodia circumdat, manente luxu et regio nomine. Quod ludibrium ut effugere agitaverit Vonones, in loco reddemus.

(բաղվածք)

XLIII. Igitur haec et de Armenia, quae supra memoravi, apud patres disseruit, nec posse motum Orientem nisi Germanici sapientia componi: nam suam aetatem vergere, Drusi nondum satis adolevisse. Tunc decreto patrum permissae Germanico provinciae, quae mari dividuntur, maiusque imperium, quoquo adisset, quam iis, qui sorte aut missu principis obtinerent.

տությունը երկարատև չէր, թեպետ վերջիններն ըստ օտար (ոչ-հռոմեական) սովորության ամուսնացել էին միասին թագավորելու նպատակով:

Պր. 4. Հետո Առգուստուսի հրամանով Արտավազդը գահ բարձրացավ և տապալվեց նշ առանց կորուստ պատճառելու մեղ: Այդ ժամանակ Հայաստանը խաղաղացնելու համար՝ ընտրվում է Կ. Կեսարը¹⁶: Սա ծագումով Մեծ Արիոբարզանին՝ հայերի ցանկությամբ նշանակում է Հայաստանի պետ, նրա մարմնի նշանավոր գեղեցկության և շատ աչքի ընկնող քաջության պատճառով: Արիոբարզանը մահացավ պատահական մահով: Սրա հետնորդները իշխանությունը հայերը չտարան: Կնոջ իշխանությունը փորձելուց (այդ կնոջ անունն էր Էրատո) և սրան շուտով արտաքսելուց հետո, անհաստատ լինելով, և ավելի շուտ առանց պետի մնալու, քան աղատության մեջ լինելու համար՝ հայերը թագավոր են ընդունում փախստական Վոնոնին: Բայց քանի որ Արտավանը սպառնում էր, իսկ Վոնոնը չնչին պաշտպանություն էր գտնում Հայաստանում, և եթե պաշտպանվեր մեր ուժով, անխուսափելի կլիներ պատերազմը Պարթևներին դեմ, Միրիայի փոխանորդ Կրետիկոս Միլանուսը կանչում է Վանոնին և շրջապատում նրան՝ հսկիչ պահակախմբով, սակայն պահպանում է նրա շուքն ու թագավորական անունը: Մենք իր տեղում կտեսնենք, թե Վոնոնն այդ խաղից խուսափելու համար ինչ միջոց մտածեց¹⁷:

(բաղվածք)

Պր. 43. Ուրեմն այդ¹⁸ և այն, ինչ վերև հիշատակեցի Հայաստանի մասին, զեկուցվեց հայրերի¹⁹ առաջ, թե խոսվահույզ Արևելքը կարելի է խաղաղեցնել միայն Գերմանիկոսի²⁰ խելամուտությամբ: Բանն այն է, որ սրա տարիքն արդեն անցել էր, իսկ Դրուսոսը²¹ դեռ բավականաչափ չէր հասունացել: Այդ ժամանակ հայրերի որոշումով Գերմանիկոսին վերապահվեցին անդրծովյան պրովինցիաները և, որտեղ էլ որ նա հանդես գար, տրվեց նրան ավելի մեծ իշխանություն, քան այն երկրներում, որոնց տիրում են վիճակահանությամբ կամ պրինցեպսի²² հանձնարարությամբ:

XLVII. Eodem anno duodecim celebres Asiae urbes conlapsae nocturno motu terrae; quo improvisior graviorque pestis fuit. Neque solitum in tali casu effugium subveniebat in aperta prorumpendi, quia diductis terris haurebantur. Sedisse immensos montes, enisa in arduum, quae plana fuerint, effulsisse inter ruinam ignes memorant.

LV. ...Nota haec Germanico; sed praeverti ad Armenios instantior cura fuit.

LVI. Ambigua gens ea antiquitus hominum ingenii et situ terrarum, quoniam nostris provinciis late praetenta penitus ad Medos porrigitur; maximisque imperiis interiecti et saepius discordes sunt, adversus Romanos odio et in Parthum invidia. Regem illa tempestate non habebant, amoto Vonone; sed favor nationis inclinabat in Zenonem, Polemonis, regis Pontici, filium, quod is prima ab infantia instituta et cultum Armeniorum aemulatus, venatu epulis, et quae alia barbari celebrant, proceres plebemque iuxta devinerat. Igitur Germanicus in urbe Artaxata adprobantibus nobiles, circumfusa multitudine insigne regium capiti eius imposuit: ceteri venerantes regem Artaxiam consalutavere, quod illi vocabulum indiderant ex nomine urbis. At Cappadoces, in formam provinciae redacti, Q. Veranium legatum acceperunt;

Պլ. 47. Նույն տարին, Ասիայի 12 հռչակավոր քաղաքներ²³ գիշերվա երկրաշարժից փուլ եկան. աղետն այնքան ավելի ծանր էր, որքան անակնկալ: Չէր օգնում այդպիսի դեպքերում գործադրվող սովորական փախուստը դեպի բաց տեղերը, որովհետև կլանվում էին բացված գետնից: Հիշողությամբ պատմում են, որ հսկայական սարեր նստեցին՝ այն, ինչ հարթ էր, բարձունք դարձավ. պատըռվածքներից կրակներ փայլեցին:

Պլ. 55. ...Այդ²⁴ հայտնի էր Գերմանիկոսին, բայց Հայաստանով զբաղվելու հոգան ավելի ուժեղ հանդիսացավ:

Պլ. 56. Այս ժողովուրդը հնուց ի վեր տատանվող է թե մարդկանց բնավորության և թե երկրների տեղադրության պատճառով: Այդ երկիրը լայնորեն սահմանակից է մեր պրովինցիաներին և տարածվում է հեռու՝ մինչև Մեզբի աշխարհը: Մեծագույն պետությունների միջև է տեղավորված Հայաստանը և շատ հաճախ Հայերը երկպառակ են, որովհետև նրանք թե ատում են Հռոմայեցիներին և թե նախանձում են Պարթևներին: Այդ ժամանակաշրջանում Վոնոնին հեռացնելուց հետո, թագավոր չունենին, սակայն ժողովրդի տրամադրությունը հակվում էր դեպի Պոնտոսի թագավոր Պոլեմոնի որդի՝ Չենոնը, որովհետև հենց առաջին մանկությունից նա կրթվել էր Հայերի սովորություններով ու կենցաղով. որսագնացության, խրախճանքների և բարբարոսների մոտ հաճախ գործադրվող այլ սովորությունների միջոցով նա իրեն հետ էր կապել թե ազնվականներին և թե հասարակ ժողովրդին: Այդպիսով Գերմանիկոսն (Արտաքսատա) Արտաշատ քաղաքում մեծամեծների հավանություններ և շուրջը հավաքված բազմության ներկայությամբ՝ նրա գլխին դրեց թագավորական գարդանշանը: Մնացածները հարգանք հատուցելով թագավորին, ողջունում էին, Արտաշես անվանելով: Այդպիսի կոչեցին նրան քաղաքի անվան օրինակով: Եվ Կապադովկացիները (Կապադոկիները), որոնց երկիրը դարձել էր պրովինցիա, ընդունեցին Պլինիոս Վերանիոս լեզուսին: Թագավորական հարկերից

et quaedam ex regiis tributis deminuta, quo mitius Romanum imperium speraretur. Commagenis Q. Servaeus praeponitur, tum primum ad ius praetoris translatis.

(բաղվածք)

LVII. Cunctaque socialia prospere composita non ideo laetum Germanicum habebant, ob superbiam Pisonis, qui iussus partem legionum ipse aut per filium in Armeniam ducere utrumque neglexerat. ...

LVIII. Inter quae ab rege Parthorum Artabano legati venere. Miserat amicitiam ac foedus memoraturos, et cupere novari dexteras, daturumque honori Germanici, ut ripam Euphratis accederet; petere interim, ne Vonones in Syria haberetur neu proceres gentium propinquis nuntiis ad discordias traheret. Ad ea Germanicus de societate Romanorum Parthorumque magnifice, de adventu regis et cultu sui cum decore ac modestia respondit: Vonones Pompeiopolim, Ciliciae maritimam urbem amotus est. Datum id non modo precibus Artabani, sed contumeliae Pisonis, cui gratissimus erat ob plurima officia et dona, quibus Plancinam devinxerat.

(բաղվածք)

LX. mox visit veterum Thebarum magna vestigia. Et manebant structis molibus litterae Aegyptiae, prio-

մի քանիսը թեթևացրել էին, որպեսզի դրանով Հռոմեական իշխանությունը խաղաղասեր ակնկալություններով ընդունվի: Կոմմազենացիների կառավարիչ է նշանակվում Կվինտուս Սերվիուսը. այդ ժամանակ դրանք նոր էին անցել պրետորական իրավունքին:

(բաղվածք)

Պլ. 57. Դաշնակիցների գործերի բովանդակ հաջող կարգավորումը չէր ուրախացնում Գերմանիկուսին. պատճառը Պիսոնի գոռոզությունն էր: Պիսոնին հրամայված էր, որ լեզեոնների մի մասը տանի Հայաստան կամ անձամբ կամ իր որդու միջոցով. հրամանի երկու մասն էլ նա արհամարհել էր: ...

Պլ. 58. Այդ դեպքերի ժամանակ եկան Պարթևական թագավոր Արտավանի պատգամավորները: Նրանք ուղարկված էին հիշեցնելու բարեկամության և դաշինքի²⁵ մասին, ասելով, որ Արտավանը շատ է ցանկանում, որ դաշինքը վերանորոգվի՝ հայտնում է, թե Գերմանիկուսի պատվին՝ ինքն անձամբ կգա մինչև Սփրատի ափը. նա խնդրում է, որ Վոնոնը չպահվի Սիրիայում, որպեսզի հարևան էմիսարների միջոցով ժողովուրդներին²⁶ մեծամեծներին չղրղի երկպառակություն: Այդ առթիվ Գերմանիկուսը Հռոմայեցիների և Պարթևների դաշնադրության մասին ավելց փառավոր պատասխան. նա պատասխանեց արժանապատվությամբ և համեստորեն, թե թագավորի դալու և թե իրեն՝ Գերմանիկուսին պատիվ աալու մասին: Վոնոնին հեռացրին Պոմպեոպոլիս՝ Կիլիկիայի ծովափնյա քաղաքը: Այդ կատարվեց ոչ միայն Արտավանի խնդրի շնորհիվ, այլ նաև Պիսոնին վերավորելու նպատակով, որին Վոնոնը շատ երախտապարտ էր այն բազմաթիվ ծառայությունների և շնորհումների հետևանքով, որոնցով նա բարոյապես կապել էր Պլունկինային²⁷:

(բաղվածք)

Պլ. 60. ... շուտով Գերմանիկուսը դնեց հին Թեբեի²⁸ վիթխարի հետքերը: Կառուցված հսկա մասսիվների վրա

18081
58767
1918

rem opulentiam complexae; jussusque e senioribus sacerdotum patrium sermonem interpretari referebat habitasse quondam septingenta milia aetate militari, atque eo cum exercitu regem Rhamsen Libya Aethiopia Medisque et Persis et Bactriano ac Scythia potitum, quasque terras Suri Armenique et contigui Cappadoces colunt, inde Bithynum, hinc Lycium ad mare imperio tenuisse....

(բազվածք)

LXIV. Simul nuntiato regem Artaxian Armeniis a Germanico datum decrevere patres, ut Germanicus atque Drusus ovantes urbem introirent....

LXVIII. Per idem tempus Vonones, quem amotum in Ciliciam memoravi, corruptis custodibus effugere ad Armenios, inde Albanos Heniochosque et consanguineum sibi regem Scytharum conatus est. Specie venandi omisis maritimis locis avia saltuum petiit, mox pernitate equi ad amnem Pyramum contendit, cuius pontes accollae ruperant audita regis fuga; neque vado penetrari poterat. Igitur in ripa fluminis a Vibio Frontone, praefecto equitum, vincitur, mox Remmius evocatus, priori custodiae regis adpositus, quasi per iram gladio eum transigit. Unde maior fides conscientia sceleris et metu indicii mortem Vononi inlatam.

պահպանվել էին եգիպտական զրեբը²⁹, որոնք պարունակում էին առաջին հարստության պատմությունը: Մեր քրմերից մեկը, հայրենի լեզուն մեկնաբանելու հրամանը ստանալով, ասաց, թե միաժամանակ այստեղ ապրում էին 700.000 զինակիր հասակի տղամարդիկ. այդ զորքով Ռամսես²⁰ թագավորը տիրել է Լիբիային, Եթովպիային, Մեդիային, Պարսկաստանին, Բաղտրիային և Սկյութիային: Իր իշխանության տակ էր առել այն երկրները, որտեղ ապրում են Սիրիացիք, Արմենները (հայերը) և սրանց հարևան Կապադովկացիները: Նա գրավել էր այնտեղից մինչև Բիթյունի (Բյութանիայի), այստեղից մինչև Լյուկիայի ծովը....

(բազվածք)

Գլ. 64. Միաժամանակ հաղորդվեց, որ Գերմանիկոսը Հայաստանին թագավոր է նշանակել Արտաշեսին: Հայրերը որոշեցին, որ Գերմանիկոսը և Դրուսոսը հանդիսավոր մուտք գործեն Հոմմ....

Գլ. 68. Նույն ժամանակ Վոնոնը, որը, ինչպես հիշատակել էի, հեռացվել էր Կիլիկիա, կաշառելով պահպաններին, փորձեց փախչել Հայաստան, այնտեղից Ալվանք (Ալրանիա) և Հենիոքներին³¹ (Հենիոքների) և ապա իրեն արյունակից սկյութական թագավորի մոտ: Որսի գնալու պատրվակի տակ, նա թողեց ծովափնյա վայրերը և գնաց անտառապատ սարերի խորքերը. հետո, օգտվելով արագավազ ձիուց, շտապեց դեպի Պիրամ³² գետը, որի կամուրջները, լսելով թագավորի փախուստի մասին, քանդել էին զրացիները: Նա չէր կարող գետը ոտքով անցնել: Այդպիսով նա գետի ափին բռնվում և կապտավում է հեծնազորի պրեֆեկտ Վիրիուս Ֆրոնտոնի ձեռքով: Հետո վերստին կանչված վետերան Ռեմմիուսը, որը կցված էր թագավորի առաջին պահակակետին, իբր թե բարկությունից ծակում է նրան սրով: Այստեղից ավելի են համոզվում, որ Ռեմմիուսն իր հանցագործությունը գիտակցելու և մատնությունից վախենալու ազդեցություն տակ է Վոնոնին մահ պատճառել:

(բաղվածք)

XLVIII. ...Nihil ad veterem et patriciam Sulpiciorum familiam Quirinius pertinuit, ortus apud municipium Lanuvium, sed impiger militiae et acribus ministeriis consulatum sub divo Augusto, mox expugnatis super Ciliaciam Homonadensium castellis insignia triumphi adeptus; datusque rector C. Caesari Armeniam obtinenti Tiberium quoque Rhodi agentem coluerat.

(բաղվածք)

V. ... Cetera Africae per duas legiones, parique numero Aegyptus, dehinc initio ab Syriae usque ad flumen Euphraten, quantum ingenti terrarum sinu ambitur, quattuor legionibus coërcita, accolis Hiberno Albanoque et aliis regibus, qui magnitudine nostra proteguntur adversum externa imperia. ...

XXXI. C. Cestio M. Servilio consulibus nobiles Parthi in urbem venere, ignaro rege Artabano. Is metu Germanici fidus Romanis, aequabilis in suos, mox superbiam in nos, saevitiam in populares sumpsit, fretus bellis, quae secunda adversum circumiectas nationes exercuerat, et senectutem Tiberii ut inermem despiciens avidisque Armeniae,

Գլ. 48. Կվիրինիուսը բնավ չէր պատկանում հին պատրիկյան Սուլպիկիուսների ազգին. նա ծագումով ինքնավար³⁸ Լանուվիում քաղաքից էր, պատերազմում անդադրում էր. չնորհիվ մատուցած վճռական ծառայությունների՝ հյուպատոս դարձավ աստվածային Աուգուստուսի ժամանակ: Բացի Կիլիկիայից Հոմոնադենների³⁹ ամրոցները պաշարելով նվաճեց և արժանացավ հաղթատոնի զարգանշանների: Նա փոխանորդ³⁵ նշանակվեց Կ. Կեսարի մոտ, երբ վերջինս տիրում էր Հայաստանին: Նույնպես հարգանք ցույց տվեց Տիբերիուսին, երբ սա զործում էր Հռոդոսում:

Գլ. 5. Աֆրիկայի մնացած մասը պահվում էր երկու լեգեոնով³⁶. Նույնքան լեգեոնով պահվում էր նույնպես Եգիպտոսը. հետո, սկսած Սիրիայից մինչև Եփրատ գետն ընկած երկրների այդ հսկայական ծոցը պահվում էր չորս լեգեոնով: Իրացի են Հիբերական (վրացական), Աղվանական և այլ³⁷ թագավորները, որոնք արտաքին պետությունների դեմ՝ մեր հզորությամբ էին պաշտպանվում:

Գլ. 31. Կայուս Կեստիուսի և Մարկուս Սերվիլիուսի³⁸ կոնսուլության ժամանակ, Պարթև մեծամեծներն եկան Հռոմ, առանց թագավոր Արտավանի գիտության: Նա (Արտավանը), վախենալով Գերմանիկուսից³⁹, հավատարիմ էր Հռոմացիցիներին ու հավասարապես էր վերաբերվում յուրայիններին: Եռուով նա մեր նկատմամբ գոռոզացավ և դաժանացավ իր հայրենակիցների վերաբերմամբ: Պարձենալով շուրջը գտնվող ժողովուրդների դեմ հաջող վարած պատերազմներով, արհամարհելով Տիբերիուսի⁴⁰ անուժ ծեբությունը, տենչալով գրավել Հայաստանը, Արտավանը

cui defuncto rege Artaxia Arsacen liberorum suorum veterrimum, inposuit, addita contumelia et missis, qui gazam a Vonone relictam in Syria Ciliciaque reposcerent; simul veteres Persarum ac Macedonum terminos seque invasurum possessa Cyro et post Alexandro per vaniloquentiam ac minas iaciebat. Sed Parthis mittendi secretos nuntios validissimus auctor fuit Sinnaces, insigni familia ac perinde opibus, et proximus huic Abdus, ademptae virilitatis. Non despectum id apud barbaros ultroque potentiam habet. Il adscitis et aliis primoribus, quia neminem gentis Arsacidarum summae rei inponere poterant, interfectis ab Artabano plerisque aut nondum adultis, Phraaten, regis Phraatis filium, Roma posebant: nomine tantum et auctore opus, ut genus Arsacis, ut sponte Caesaris ripam apud Euphratis cerneretur.

XXXII. Cupitum id Tiberio. Ornat Phraaten accingitque paternum ad fastigium, destinata retinens, consiliis et astu res externas moliri, arma procul habere. Interea cognitis insidiis Artabanus tardari metu, modo cupidine vindictae inardescere; et barbaris cunctatio servilis, statim exsequi regium videtur. Valuit tamen utilitas, ut Abdum specie amicitiae vocatum ad epulas lento veneno inligaret,

Արտաշես⁴¹ թագավորի մահից հետո, իր որդիներին երկացազույնին՝ Արշակին թագավոր դրեց Հայաստանում: Ավելացնելով վերավորանք⁴², նա մարդիկ ուղարկեց պահանջելու Վոնոնի⁴³ կողմից Սիրիայում և Կիլիկիայում թողնված գանձը: Միաժամանակ նա պահանջում էր Պարսկաստանի և Մակեդոնիայի հին սահմանները, պարծենում և սպառնում էր, թե կարշավի Կյուրոսի և ապա Ալեքսանդրի կողմից նվաճված երկրները: Սակայն Պարթևներից գաղտնի պատգամավորութուն ուղարկելու ամենահզոր հեղինակն էր՝ իր ծագումով և հարստությամբ հավասարապես հայտնի Սիննակը (Շեննակը) և սրա ամենամոտիկն էր ներքինի Աբդուսը⁴⁴: Այս վերջին հատկութունը (ներքինիութունը) բարբարոսների մոտ չի արհամարհվում և բացի դրանից հզորութուն է վայելում: Որովհետև Արշակունիների ցեղից ոչ ոքի չէին կարող պետութայն գլուխ դնել, քանի վոր մեծ մասը սպանված էր Արտավանի կողմից կամ թե դեռ չէր հասունացած, սրանք հրավերեցին նաև այլ մեծամեծների ու Հոռմից պահանջում էին Փրաատ⁴⁵ թագավորի որդի Փրատին, ասելով, թե կարիք ունին միայն անվան ու հոգատարի, որպեսզի կայսեր հաճությամբ Արշակի ցեղը հանդես գա Եփրատի ափին:

Գլ. 32, Հենց այդ էր ցանկանում Տիրերիուսը: Նա շքազարդում է Փրատին, և նախապատրաստելով հայրական թագի համար, գոտի է կապում նրան: Տիրերիուսը թագցնելով իր նպատակը, խելամտությամբ և խորամանկությամբ էր կարգավորում արտաքին գործերը, իսկ զորքերը վտանգից հեռու էր պահում: Երբ Արտավանն իմանում էր դավադրութայն մասին, վախը նրան կանգնեցնում է, բայց իսկույն նա բռնկում է վրեժառութայն տենչով: Թվում է, թե բարբարոսների մոտ դանդաղկոտութունը սարուկներին է հատուկ, իսկ անմիջապես ի կատար ածելը թագավորին: Սակայն գերակշիռ նշանակութուն ստացավ այն օգտավետ մտադրութունը, թե բարեկամութայն պատրվակի տակ խրախճանքի կանչված Աբդուսին գանդաղ գործող թույնով անգործունեութայն մատնի, իսկ Սիննա-

Sinnacen dissimulatione ac donis, simul per negotia moraretur. Et Phraates apud Syriam, dum omisso cultu Romano, cui per tot annos insueverat, instituta Parthorum sumit, patriis, moribus impar morbo absumptus est. Sed non Tiberius omisit incepta. Tiridatem, sanguinis eiusdem, aemulum Artabano reciperaeque Armeniae Hiberum Mithridaten deligit conciliatque fratri Pharasmani, qui gentile imperium obtinebat; et cunctis, quae apud Orientem parabantur, L. Vitellium praefecit. Eo de homine haut sum ignarus sinistram in urbe famam, pleraque foeda memorari; ceterum regendis provinciis prisca virtute egit: unde regressus et formidine C. Caesaris, familiaritate Claudii, turpe in servitium mutatus exemplar apud posteros adulatorii dedecoris habetur, cesseruntque prima postremis, et bona iuventae se-nectus flagitiosa obliteravit.

XXXIII. At ex regulis prior Mithridates Pharasmanem perpulit dolo et vi conatus suos iuvare, repertique corruptores ministros Arsacis multo auro ad scelus cogunt; simul Hiberi magnis copiis Armeniam inrumpunt et urbe Artaxata potiuntur. Quae postquam Artabano cognita, filium Orodem ultorem parat; dat Parthorum copias, mittit, qui auxilia mercede facerent. Contra Pharasmanes

կին կեղծավորությամբ, պարզեներով և միաժամանակ գործերով հետ պահի այդ դավադրությունից: Մինչդեռ Փրասա-տը, թողնելով հռոմեական կենցաղը, որին այնքան տարի-ներ ընտելացել էր, ձեռք էր բերում Պարթևների սովորու-թյունները, դեռ չուժեցողացած այդ հայրենի սովորություն-ների մեջ՝ հիվանդությունից մեռավ Սիրիայի մոտ: Բայց Տիրերիուսը ձեռնարկած գործը չթողեց: Արտավանի դեմ ախոյան է ընտրում նույնպիսի ծագումն ունեցող Տիրիդա-տին, իսկ Հայաստանը հետ գրավելու համար՝ իբերացի (Վրացի) Միթրիդատին (Միհրդատին): Միացնում է նրան վերջինիս եղբայր՝ Փարասմանին (Փարսամանին), որի ձեռ-քում էր գտնվում ցեղի իշխանությունը: Այն բոլոր ձեռ-նարկությունների, որ նախապատրաստվում էին Արևելքում, գլուխ էր կանգնեցրել Լյուկիուս Վիտելլիուսին: Այդ մար-գու մասին ևս անտեղյակ չեմ, Հռոմում անբարենպաստ լուր կա. հիշատակվում են բազմաթիվ զազրելի արարքներ. սակայն պրովինցիաների կառավարումը նա տարավ հին առաքինությամբ: Այդտեղից վերադառնալով, Կայուս Կե-սարից սարսափած, Կլաուդիուսի սերտ բարեկամության ազդեցության տակ՝ դարձավ զազրելի ստրուկ և հետագա սերունդների աչքում շողոքորթ անպատշաճության օրինակ համարվեց: Առաջին տեսակի արարքները տեղի տվին վեր-ջին տեսակի վարմունքներին, և երեսասարգության առա-քինությունները ջնջվեցին ծերության զազրելի արարքնե-րի պատճառով:

Գլ. 33. Եվ թագավորիկներից առաջինը Միթրիդատն (Միհրդատն) էր, որ ստիպեց Փարասմանին թե նենգու-թյամբ և թե ուժով օգնել իր ձեռնարկած գործերին: Դանը-ված գայթակղիչներն Արշակի⁴⁶ ծառայողներին շատ ոսկով հանցագործության են դրդում: Միաժամանակ Հիրերացիք մեծ գորքով ներս են խուժում Հայաստան և տիրանում Արտաշատ քաղաքին: Երբ Արտավանն իմանում է այդ, պատրաստում է իր որդի Որոդին, իբրև վրիժառուի տալիս է Պարթևական գորք և մարդիկ է ուղարկում, որպեսզի վարձու օժանդակ ուժեր պատրաստեն: Դրան հակառակ

Pharthus imperium Orientis, claritudinem Arsacidarum contraque ignobilem Hiberum mercenario milite disserebat: Pharasmanes integros semet a Parthico dominatu, quanto maiora peterent, plus decoris victores, aut si terga darent, flagitii atque periculi laturos: simul horridam suorum aciem, picta auro Medorum agmina; hinc viros, inde praedam ostendere.

XXXV. Enimvero apud Sarmatas non una vox ducis: se quisque stimulant, ne pugnam per sagittas sinerent: impetu et comminus praeveniendum. Varias hinc bellantium species, cum Parthus sequi vel fugere pari arte suetus distraheret turmas, spatium ictibus quaereret, Sarmatae omisso arcu, quo brevius valent, contis gladiisque ruerent; modo equestri proelii more frontis et tergi vices, aliquando, ut conserta acie corporibus et pulsu armorum pellerent pellerentur. Iamque et Albani Hiberique prensare detrudere, ancipitem pugnam hostibus facere, quos super eques et propioribus vulneribus pedites afflictabant. Inter quae Pharasmanes Orodesque dum strenuis adsunt aut dubitantibus subveniunt, conspicui eoque

էր այդ կենդանուց: Սակայն երկու կողմերն էլ մարտագիծ կազմելով, Պարթևը դատոււմ էր թե կովոււմ է Արևելքի պետութեան և Արշակունիների փառքի համար՝ ընդդեմ անհայա Հիբերի՝ իր վարձկան զորքով: Փարսամանն ասում է, որ իրենք ենթակա չեն Պարթևական տիրապետութեան: Որչափ ավելի են ձգտեն, այնքան ավելի արժանապատուութեան կվայելին իրեն հաղթողներ, իսկ եթե փախչեն, ավելի շատ խայտառակութեան պիտի կրեն և ենթարկվեն ավելի մեծ վտանգի: Միաժամանակ նա ցույց տվեց յուրայիններէ սարսափելի մարտաշարքը, մյուս կողմից՝ Մեդերի սկզբ գարդարված զորքը և ավելացրեց, որ այստեղ քաջեր են, իսկ այնտեղ՝ ավար:

Գլ. 35. Իսկապես Սարմատներէ մոտ միայն առաջնորդի ձայնը չէ, որ ղրդում է, այլ յուրաքանչյուրը մյուսին խթանում է՝ թե չպետք է թույլ տալ, որ մարտը նետերով լինի, այլ թշնամուն պետք է կանխել գրոհով և ձեռնամարտով: Այստեղ կային կովոդների դանադան տեսակները: Երբ Պարթևը, որը սովոր էր հավասար ճարպիկութեամբ հետապնդել կամ փախչել, շող էր տալիս հեծելավաշտերն ու լայն տարածութեան էր փնտրում հարվածելու համար, Սարմատները, մի կողմ թողնելով աղեղները, որոնց նրանք փոքր տարածութեան վրա լավ էին տիրապետում, վրա են տալիս, գործադրելով նիդակներն և սուսերը: Մեկ հեծելագորային մարտի սովորութեամբ միայն ճակատից են խփում կամ թիկունք ցույց տալիս, մեկ էլ տեսնես մարտաշարքերը բռնվում են իրար հետ, մարմնով և զենքի հարվածով իրար հրում կամ հրվում: Արդեն Ալքաններն և Հիբերները բռնում էին հակառակորդին, դիրքից դուրս էին գցում, մարտը թշնամու համար դարձնում էին ճգնաժամային. սրանց ուժեղ հարվածում է վերևից հեծելագորը, իսկ մյուս կողմից՝ հետիոտ զորքը, որը մոտիկից վերքեր է հասցնում: Այդ միջոցին Փարսամանն ու Որոզը, մինչ մերթ հանդես էին գալիս քաջարար կովոդների մոտ և մերթ օգնում էին տատանվողներին, նկատելի դառնալով և դրա շնորհիվ իրար ձանաչելով, ձիերի վրա հարձակվում են իրար դեմ գոռալով

gnari, clamore telis equis concurrunt, instantius Pharasmanes: nam vulnus per galeam adegit; nec iterare valuit, praelatus equo et fortissimus satellitum protegentibus saucium. Fama tamen occisi falso credita exterruit Parthos, victoriamque concessere.

XXXVI. Mox Artabanus tota mole regni ultum iit. Peritia locorum ab Hiberis melius pugnatum; nec ideo abscedebat, ni contractis legionibus Vitellius et subdito rumore, tamquam Mesopotamiam invasurus, metum Romani belli fecisset. Tum omissa Armenia versaeque Artabani res, inlicente Vitellio, desererent regem saevum in pace et adversis proeliorum exitiosum. Igitur Sinnaes, quem antea infensum memoravi, patrem Abdagae-sen aliosque occultos consilii et tunc continuis cladibus promptiores ad defectionem trahit, adfluentibus paulatim, qui metu magis quam benivolentia subiecti repertis auctoribus sustulerant animum. Nec iam aliud Artabano reliquum, quam si qui externorum corpori custodes aderant, suis quisque sedibus extorres, quis neque boni intellectus neque mali cura, sed mercede aluntur ministri sceleribus. His adsumptis in longinqua et contermina Scythiae fugam maturavit, spe auxilii, quia Hyrcanis Carmaniisque per adfinitatem innexus erat; atque interim posse Parthos, absentium aequos, praesentibus mobiles, ad paenitentiam mutari.

և, գործադրելով հարձակման զենքեր: Փարսամանն ավելի համառ էր կռվում. սաղավարտի վրայով նա վերք հասցրեց հակառակորդին և էլ չկարողացավ կրկնել հարվածը, որովհետև ձին նրան առաջ քշեց. վիրավորին պաշտպանում էին թիկնապահներից ամենաուժեղները: Սակայն սպանված լինելու անհիմն լուրին հավատացին, և այդ ահաբեկեց Պարթևներին, և նրանք հաղթութունը կորցրին:

Գլ. 36. Շուտով Արտավանը պետութեան բովանդակ ուժով գնաց վրեժ լուծելու: Հիբերներն ավելի լավ էին կռվում, որովհետև ծանոթ էին տեղերին⁵³: Բայց նա (Արտավանը) չէր հեռանա, եթե Վիտելլիուսը, հավաքելով յեզեռները և լուր հանելով, թե մտադիր է հարձակվել Միջագետքի վրա, հոռմեական սպառնալի պատերազմի վտանգ ստեղծած չլիներ: Այդ ժամանակ Արտավանը թողնում է Հայաստանը, գրանից հետո նրա գործերը ձախողվում են: Վիտելլիուսը գայթակղեցնում է, խորհուրդ ստելով թողնել խաղաղութեան ժամանակ դաժան և մարտերի անհաջողութունների պատճառով կործանարար թագավորին: Այդպիսով Միհնակը, որի մասին վերևում հիշատակել էի, որ թըշնամի է Արտավանին, անջատվել հորդորեց հայր Արդապեսին, խորհրդի մյուս գաղտնի մասնակիցներին և այժմ շարունակվող պարտութունների պատճառով ավելի վճռողական դարձաներին: Նրանք, ավելի շուտ վախից, քան թե հոժարակամ էին ենթարկված, կամաց-կամաց հավաքվում են Միհնակի շուրջը և, առաջնորդներ գտնելով, ուր են առնում: Արտավանի մոտ ուրիշ ոչոք չէր մնացել, եթե ոչ օտարներից միայն նրանք, որոնք ներկա էին իբրև թիկնապահ. սրանք արտաքսված իրենց երկրից, չունէին ոչ բարիքի ըմբռնում և ոչ էլ չարիքի դեմ հողատար էին. ապրում էին վարձով ու ստրուկ էին վոճիբների: Այդ մարդկանց վերցնելով իր հետ, Արտավանը շտապեց փախչել Սկյութիային⁵⁴ սահմանամերձ հեռավոր երկրքը, օգնութեան հույս ունենալով, որովհետև նա Հիրկանների (Վրկանների)⁵⁵ և Կարմանների⁵⁶ հետ կապված էր ինամութեամբ: Եվ այդ միջոցին նա մտածում էր, թե կարող է դեպի գղջում թևքել Պարթևներին, որոնք բացակա միապետի նկատմամբ արդարամիտ են, իսկ ներկայի նկատմամբ՝ խստնակիչ:

XXXVII. At Vitellius profugo Artabano et flexis ad novum regem popularium animis, hortatus Tiridaten parata capessere, robor legionum sociorumque ripam ad Euphratis ducit. Sacrificantibus, cum hic more Romano suovetaurilia daret, ille equum placando amni adornasset, nuntiavere accolae Euphraten nulla imbrum vi sponte et inmensum attolli, simul albentibus spumis in modum diadematis sinuare orbes, auspicium prosperi transgressus: quidam callidius interpretabantur, initia conatus secunda neque diuturna, quia eorum, quae terra caelove portenderentur, certior fides, fluminum instabilis natura simul ostenderet omina raperetque. Sed ponte navibus effecto tramissoque exercitu primus Ornospades multis equitum milibus in castra venit, exul quondam et Tiberio, cum Delmaticum bellum conficeret, haud inglorius auxiliator eoque civitate Romana donatus, mox repetita amicitia regis multo apud eum honore, praefectus campis, qui Euphrate et Tigre, inclutis amnibus, circumflui Mesopotamiae nomen acceperunt. Neque multo post Sinnaces auget copias, et columen partium Abdagaeses gazam et paratus regios adicit. Vitellius ostentasse Romana arma satis ratus monet Tiridaten primoresque, hunc, Phraatis avi et altoris Caesaris, quae utrobique pulchra, meminerit, illos, obsequium in regem, reverentiam in nos, decus quisque suum et fidem retinerent. Exim cum legionibus in Syriam remeavit.

Վր. 37. Մյուս կողմից Վիտելլիուսը, երբ Արտավանը փախավ և սրա համերկրացիների արամադրությունը փոփոկեց ղեպի նոր թագավորը, հորդորեց Տիրիդատին օգտվել հանգամանքից և լեգեոնների ու դաշնակիցների տոկուն մասը տարավ Եփրատի գետափը: Այնտեղ նրանք գոհ էին մատուցանում, երբ Վիտելլիուսը համաձայն հռոմեական սովորության խոզը, ոչխարը և եզը գոհում էր հանդիսավորապես, իսկ Տիրիդատը գետը խաղաղացնելու համար ձին էր զարդարել, տեղական բնակիչները հայտնեցին, թե Եփրատն առանց անձրևների ինքնակամ և անսահման բարձրանում է. հաջող փոխադրման գուշակություն է նշանակում այն, երբ սպիտակին սովող փրփուլները շրջաններ են կազմում ապարոշի ձևով: Ոմանք ավելի խորագետ կերպով էին մեկնաբանում, ասելով, թե ձեռնարկության սկիզբն հաջող է, բայց երկարատև չէ, որովհետև այն նշանները, որ ցույց են տրվում երկրի կամ երկնքի կողմից, ներկայացնում են ավելի մեծ վստահություն, քան գետերի անկայուն բնությունը, գետերի, որոնք ցույց են տալիս և միաժամանակ փախցնում են նշանները: Նավերով կամուրջ կառուցելուց և զորքը փոխադրելուց հետո, առաջինն Օրնոսպազն էր, որը բազմահազար հեծելազորով մտավ ճամբար. մի ժամանակ նա վտարանդի էր և, երբ ավարտվում էր Դարմատական պատերազմը, անփառունակ օգնական չէր Տիրեբրուսի համար, և այդ պատճառով շնորհված էր նրան Հոռմի քաղաքացիություն. հետո, երբ վերականգնվեց թագավորի (Արտավանի) բարեկամությունը, նրա մոտ վայելում էր մեծ պատիվ և նշանակված էր պետ այն գաշտերի, որ շրջափակված են Տիգրիս և Եփրատ հայտնի գետերով և ստացել են Մեսոպոտամիա (Միջագետք) անունը: Ոչ շատ ժամանակ հետո Սիննակն ուժեղացնում է իր զորքը, և Արգապեսը, որն այդ կուսակցության զորավիգն էր, միացնում է դանձարանն ու թագավորական զարդարանքը: Վիտելլիուսը, գտնելով, որ հռոմեական զորքի ուժի ցուցադրումը բավական է, հետևյալ խորհուրդն է տալիս Տիրիդատին և մեծամեծներին: Առաջինին նա ասաց, որ հիշի իր պապ Փրատատին և իրեն մեծացնող կեսարին⁵⁶, հիշողություններ,

(բաղվածք)

XXXVIII. Quae duabus aestatibus gesta coniunxi, quo requiesceret animus a domesticis malis....

(բաղվածք)

XL. ...Ne Tigranes quidem, Armenia quondam potitus ac tunc reus, nomine regio supplicia civium effugit....

XLI. Per idem tempus Clitarum natio Cappadoci Archelao subiecta, quia nostrum in modum deferre census, pati tributa adigebatur, in iuga Tauri montis abscessit locorumque ingenio sese contra imbelles regis copias tutabatur, donec M. Trebellius legatus, a Vitellio, praeside Syriae, cum quattuor milibus legionariorum et delectis auxiliis missus, duos collis, quos barbari insederant (minori Cadra, alteri Davara nomen est), operibus circumdedit et errumpere ausos ferro, ceteros siti ad deditionem coëgit. At Tiridates volentibus Parthis Nicephorium et Anthemusiada ceterasque urbes, quae Macedonibus sitae Graeca vocabula usurpant, Halumque et Artemitam, Parthica. oppida, recepit, certantibus gaudio, qui Artabanum Scythas inter eductum ob saevitiam execrati come Tiritadis ingenium Romanas per artes sperabant.

որոնք երկու կողմից էլ հրաշալի են, իսկ մեծամեծներին, որ զիջող լինեն դեպի թագավորը և պահպանեն հարգանքը դեպի մեզ, և թող յուրաքանչյուրը պահպանի իր արժանապատվությունն և հավատարմությունը: Հետո նա իր լեզեոններով հետ գնաց Սիրիա:

(բաղվածք)

Գլ. 38. Երկու տարվա ընթացքում կատարվածը միացրի, որպեսզի դրանով հոգիս հանգստանա մեր ներքին դժբախտություններից. ...

(բաղվածք)

Գլ. 40. ...Անգամ Տիգրանը, որը մի ժամանակ տիրում էր Հայաստանին, իսկ այժմ մեղադրյալ է, չնայած իր թագավորական կոչման, չխուսափեց մահապատժից, որին ենթարկվում են քաղաքացիները. ...

Գլ. 41. Այդ ժամանակ Կապադովկիայի Արքեպոսին ենթակա Կլիտ⁵⁷ ազգությունը հեռացավ Տավրոս լեռնաշղթայի բարձունքները, որովհետև ստիպում էին մեր ձեռով գույքն ի հայտ բերել ցուցակագրելու համար և քաշել հարկերի ծանրությունը. նրանք շնորհիվ տեղերի բնական դիրքին՝ պաշտպանվում էին թագավորի անուղղմանը գործի գեմ, մինչև որ լեգատ Մարկուս Տրեբելլիուսը, որը Սիրիայի պետ Վիտելլիուսի կողմից ուղարկվեց 4000 լեգեոնականների և ընտիր օժանդակ զորքի հետ, իր զորքով շրջապատեց այն բլուրները, որոնց վրա նստած էին բարբարոսները (բլուրներից փոքրի անունն էր Կադրա, իսկ մյուսինը՝ Դավարա), և արտելքի հանդգնածներին զենքով, իսկ մնացածներին ծառավի մատնելով, ստիպեց անձնատուր լինել: Իսկ Տիրիդատը Պարթևների հաճությամբ վերցնում է Նիկեփորիումը և Անթեմուսիազան⁵⁸ և այլ քաղաքներ, որ հիմնադրված էին Մակեդոնացիների կողմից և հունական անուններ ունեին. նա վերցրեց նաև Հալուսը և Արտեմիտան⁵⁹, Պարթևական քաղաքներ. կռվում էին հաճույքով նրանք, որոնք նգովիլ էին Սկյութացիների մոտ դաստիարակված և իր դաժանությամբ հայտնի Արտավանին և հույսը դրել էին Տիրիդատի քաղցրահամբույր բնավորության վրա, որը կազմվել էր շնորհիվ Հոռոմայեցիների կրթական արվեստի:

XLII. Plurimum adulationis Seleucenses induere, civitas potens, saepta muris neque in barbarum corrupta, sed conditoris Seleuci retinens. Trecenti opibus aut sapientia delecti, ut senatus; sua populo vis: et quoties concordēs agunt, spernitur Parthus; ubi dissensere, dum sibi quisque contra aemulos subsidium vocant, accitus in partem adversum omnes valet. Id nuper acciderat Artabano regnante, qui plebem primoribus tradidit ex suo usu: nam populi imperium iuxta libertatem, paucorum dominatio regiae libidini propior est. Tum adventantem Tiridaten extollunt veterum regum honoribus, et quos recens aetas largius invenit; simul probra in Artabanum fundebant, materna origine Arsaciden, cetera degenerem. Tiridates rem Seleucensem populo permittit. Mox consultans, quonam die sollempnia regni capesseret, litteras Phraatis et Hieronis, qui validissimas praefecturas obtinebant, accipit, brevem moram precantium. Placitumque opperiri viros praepollentis, atque interim Ctesiphonem, sedes imperii, petita. Sed ubi diem ex die prolatabant, multis coram et adprobantibus Surena patrio more Tiridaten insigni regio evinxit.

XLIII. Ac si statim interiora ceterasque nationes petivisset, oppressa cunctantium dubitatio et omnes in unum

Գլ. 42. Սելեվկացիք⁶⁰ աչքի էին ընկնում չափազանց շողոքորթությամբ. քաղաքը հզոր էր, շրջապատված էր պարիսպներով, սակայն փչացած էր բարբարոսների նման, այլ պահպանում էր իր հիմնադիր Սելեվկոսի⁶¹ բարքերը: Հարստության կամ իմաստության հիման վրա երեք հարյուր ընտրվածները ծերակույտ են կազմում. ժողովուրդն ունի իր կշիռը. և երբ գործում են համերաշխ, Պարթևն արհամարհվում է. երբ տարաձայնություն է լինում նրանց մեջ, երբ յուրաքանչյուրն իրեն համար օժանդակություն է խնդրում հակառակորդի դեմ, մի կողմից հրավիրվածը ուժ է ստանում բոլորի դեմ: Այդ տեղի է ունեցել քիչ առաջ Արտավանի թագավորության ժամանակ, որը հասարակ ժողովուրդը հանձնեց մեծամեծներին իր շահերի համար, քանի որ ժողովրդի իշխանությունը համատեղվում է ազատության հետ, իսկ սակավաթիվ մարդկանց տիրապետությունը բարեկամ է լինում թագավորական կամայականությունը: Այդ ժամանակ արագ մոտեցող Տիրիդատին մեծարում են հին թագավորների և նոր սերնդի ավելի լայն պատիվներով. միաժամանակ Արտավանի մասին տարածում էին զազրելի լուր, թե նա միայն մի կողմից է Արշակունի, իսկ մյուս կողմից ստոր ծագում⁶² ունի: Տիրիդատը ժողովրդին հանձնեց Սելեվկիայի իշխանությունը: Հետո խորհրդածեղով, թե ո՞ր օրը պետք է սկսել թագադրության հանդիսավոր արարողությունը, գրություն է ստանում Փրատից և Հիերոնից, որոնց իշխանություն տակն էին գտնվում ամենաուժեղ շրջանները. երկուսն էլ խնդրում էին կարճ ժամանակով հետաձգել: Որոշվեց սպասել այդ մեծագոր մարդկանց. այդ ժամանակամիջոցում տիրեցին պետության մայրաքաղաք Կոնստինդնուպոլիսը (Տիրզոնը)⁶³: Սակայն, երբ նրանք օրեցօր հետաձգում էին, մեծ բազմությունների կայությունը և հավանությունը, ըստ հայքենական սովորության Սուրենա-ն⁶⁴ (Սուրենը) Տիրիդատին զարդարեց թագավորական նշանով:

Գլ. 43. Եթե իսկույն ուղևորված լինեին երկրի ներքև և այլ ժողովուրդների երկրները, զանդադողների տատան-

cedebant: adsidendo castellum, in quod pecuniam et paelices Artabanus contulerat, dedit spatium exuendi pacta. Nam Phraates et Hiero, et si qui alii delectum capiendi diademati diem haut concelebraverant, pars metu, quidam invidia in Abdagaesen, qui tum aula et novo rege potiebatur, ad Artabanum vertere. Isque in Hyrcanis repertus est, inluevie obsitus et alimenta arcu expediens. Ac primo, tamquam dolus pararetur, territus, ubi data fides reddendae dominationi venisse, adlevatur animum, et quae repentina mutatio, exquiri. Tum Hiero pueritiam Tiridatis increpat, neque penes Arsaciden imperium, sed inane nomen apud inbellem externa molli-
tia, vim in Abdagaesis domo.

XLIV. Sensit vetus regnandi falsos in amore odia non fingere. Nec ultra moratus, quam dum Scytharum auxilia conciret, perguit properus et praeveniens inimicorum astus, amicorum paenitentiam; neque exuerat paedorem, ut vulgum miseratione adverteret. Non fraus, non preces, nihil omissum, quo ambiguos inliceret, prompti firmarentur. Iamque multa manu propinqua Seleucia adventabat, cum Tiridates simul fama atque ipso Artabano percussus distrahi consiliis, iret contra an bellum

մանը վերջ տրված կլինեի, և բոլորն ի մի կզային: Պաշարելով բերդը, որտեղ Արտավանը ժողոված էր եղել իր զրամն ու սիրականներին, ժամանակ տվին խուսափելու իրենց վրա վերցրած պարտավորություններից: Փրատան ու Հիերոնը և ուրիշները, որոնք ապարոշ դնելու ընտրած օրը չէին եկել ու համախմբվել, մի մասը վախից, մյուսը՝ նախանձելով Աբգազեսին, որն այդ ժամանակ տիրում էր արքունիքին և նոր թագավորին, թեքվեցին դեպի Արտավանը: Այս վերջինին դասն Հիերկանների (Վրկանների) երկրում, կեղտի մեջ կորած, և նա որսորդությամբ (աղեղով) էր սնունդ հայթայթում: Սկզբում վախեցավ, կարծես թե նենգություն էր պատրաստվում իր դեմ. երբ հավասացրին, որ եկել են վերադարձնելու իշխանությունը, տրամադրությունը բարձրանում է և հարցուփորձ է անում, թե ինչպե՞ս առաջ եկավ այդ հանկարծական փոփոխությունը: Այդ ժամանակ Հիերոնը հայհոյում է Տիրիդատի մանկությունը, ասելով, թե իշխանությունը Արշակունիների ձեռին չէ, օտար երկրի փափկակեցության հետևանքով անոպմասեր դարձածի դատարկ անուն է նա (Տիրիդատը), իսկ ուժը գտնվում է Աբգազեսի տան ձեռքում:

Գլ. 44. Թագավորելու գործում ծերացած Արտավանը հուսկացավ, որ սիրո մեջ կեղծ են լինում, իսկ ատելությունը չեն հնարում: Եվ նա դանդաղում էր, մինչև որ Սկյութացիներից օժանդակ զորք հավաքվեց. ապա նա արագ շտապեց, կանխելով թե թշնամիների խորամանկությունները և թե բարեկամների զղջումը⁶⁵: Եվ նա իր վրայից չէր հեռացնում կեղտը, որպեսզի, հասարակ ժողովրդին խղճահարելով, դեպի իրեն տրամադրի: Նա ոչ մի միջոց չէր բաց թողնում, ոչ խաբելություն, ոչ աղերսանք, որպեսզի տատանվողներին գրավի, իսկ դեպի իրեն տրամադրվածների հակումը հաստատուն դառնա: Եվ արդեն բազմամարդ զորքով նա մոտենում էր Սելեվկիայի շրջակայքին, երբ Տիրիդատը, մի անգամից շփոթված՝ թե ստացված լուրից և թե Արտավանի ներկայությունից, չգիտեր թե որ խորհրդին հետևի՝ ընդդեմ գնա, թե պատերազմ վարի, հետև-

cunctatione tractaret. Quibus proelium et festinati casus placebant, disiectos et longinquitate itineris fessos ne animo quidem satis ad obsequium coaluisse disserunt, proditores nuper hostesque eius, quem rursum ioveant. Verum Abdagaeses regrediendum in Mesopotamiam censebat, ut amne obiecto, Armeniis interim Elymaeisque et ceteris a tergo excitis, aucti copiis socialibus, et quas dux Romanus misisset, fortunam temptarent. Ea sententia valuit, quia plurima auctoritas penes Abdagaesen et Tiridates ignavus ad pericula erat. Sed fugae specie discessum; ac principio a gente Arabum facto ceteri domos abeunt vel in castra Artabani, donec Tiridates cum paucis in Syriam revectus pudore proditoris omnes exsolvit.

LIBER XI

VIII. Sub idem tempus Mithridates, quem imperitasse Armeniis... C. Caesaris vincum memoravi, monente Claudio in regnum remeavit, fesus Pharasmanis opibus. Is rex Hiberis idemque Mithridatis frater nuntiabat discordare Parthos summaque imperii ambigua minora sine cura haberi. Nam Gotarzes inter pleraque saeva necem fratri Artabano coniugique ac filio eius paraverat; unde metus in ceteros, et accivere Vardanem. Ille, ut erat mag-

վելով դանդաղ տակախկային: Իսկ որոնց դուր էին գալիս ճակատամարտերն ու արագացրած դեպքերի բախտը, զատում էին, թե նրանք անմխբան են ու հոգնած երկար ճանապարհից և հնազանդվելու համար հոգեպես բավականաչափ չեն ընտելացած, քանի որ նորերս դավաճան ու թշամի էին նրան, ում այժմ նպաստավոր վերարերմունք են ցույց տալիս: Իսկ Արզագեսը կարծում էր, որ պետք է Միջագետք նահանջել, որպեսզի գետը⁶⁶ լինի թըշնամու առջևից, այդ ժամանակամիջոցում թիկունքում դըրդել Հայերին, էլյուսներին (էլամցիներին)⁶⁷ և մյուս ժողովուրդներին՝ հզորանալով դաշնակից ուժերով և Հոռոմայցիների առաջնորդի կողմից ուղարկվելիք զորքով, փորձել բախար: Այդ ծրագիրը գերադասվում է, որովհետև Արզագեսի հեղինակութունը շատ մեծ էր, իսկ Տիրիդատը վտանգի հանդեպ փոքրոգի էր: Բայց նահանջեցին այնպես, որ նման էր փախուստի: Փախուստը սկսեց արաբների ցեղը⁶⁸, մնացածները հեռացան տները կամ գնացին Արտավանի բանակը, մինչև որ Տիրիդատը, փոքրաքանակ զորքով նահանջելով Միրիա, բոլորին ազատեց դաժաճանության ամոթից:

Գ Ի Բ Ք XI

Գլ. 8. Մոտավորապես այդ ժամանակ⁶⁹ Միթրիդատը (Միհրդատը)⁷⁰, որը Հայաստանի պետն էր...⁷¹ և որը Կ. Կեսարի (հրամանով), ինչպես ես հիշատակել եի, շղթայվել էր, Կլաուդիուսի խորհրդով իր թագավորութունը վերագարձավ, զստահ լինելով Փարսամանի⁷² օժանդակության վրա: Այս վերջինը, լինելով Հիբերների (Վրացիների) թագավոր և միաժամանակ Միթրիդատի եղբայրը, հայտնում էր, որ Պարթևների մոտ երկպառակութուն է, բարձրագույն իշխանության տիրապետումը տատանման մեջ է և մանր գործերը⁷³ չեն արժանանում ոչ մի ուշադրության: Արզաթև Գոտարզը⁷⁴, չափազանց շատ դաժանություններ անելով, նախապատրաստել էր սպանել նաև իր եղբայր Արտավանին, սրա կնոջն ու տղին. այդ սարսափ էր ազդել մնացածներին, և կանչեցին Վարդանին: Այս վերջինը, մեծ

nis ausis promptus, biduo tria milia stadiorum invadit ignarumque et exterritum Gotarzen proturbat; neque cunctatur, quin proximas praefecturas corripiat, solis Seleucensibus dominationem eius abnueantibus. In quos, ut patris sui quoque defectores, ira magis quam ex usu praesenti accensus, implicatur obsidione urbis validae et munimentis obiecti amnis muroque et com meatibus firmatae. Interim Gotarzes Daharum Hyrcanorumque opibus auctus bellum renovat; coactusque Vardanes omittere Seleuciam Bactrianos apud campos castra contulit.

IX. Tunc dttractis Orientis viribus et, quonam inclinent, incertis, casus Mithridati datus est occupandi Armeniam, vi militis Romani ad excindenda castellorum ardua, simul Hiberno exercitu campos persultante. Nec enim restitere Armenii, fuso, qui proelium ausus erat, Demonacte praefecto. Paululum cunctationis attulit rex minoris Armeniae Cotys, versis illuc quibusdam procerum; dein litteris Caesaris coërcitus, et cuncta in Mithridaten fluxere, atrociolem, quam novo regno conduce-ret. At Parthi imperatores cum pugnam pararent, foedus repente iciunt cognitis popularium insidiis, quas Gotarzes fratri patefecit: congressique primo cunctanter, dein complexi dextras, apud altaria deum pepigere fraudem

ձեռնարկումների մեջ վճռողական լինելով, երկու օրվա ընթացքում տիրում է արշավելով երեք հազար ստադիոն տարածութուն և անտեղյակ ու հանրեկված Գոտարզին քշում է: Նա չի հապաղում տիրանալու ամենամոտ մարդպանութուններին⁷⁶, միայն Սելևկացեք⁷⁷ են հրաժարվում ընդունել նրա իշխանութունը: Զայրանալով իր հորը նույնպես դավաճանած Սելևկացիների վրա ավելի, քան այդ բղիթում էր ներկա պարագաների օգտագործումից, նա խճճվում է հզոր քաղաքի պաշարման մեջ, քաղաքի, որը պաշտպանված էր առջևից հասող գետով⁷⁸, ամրութուններով ու պարիսպներով և ամրապնդված էր պաշարներով: Այդ միջոցին Գոտարզը, ուժեղանալով Դահերի⁷⁹ ու Հիրկանների (Վրկանների)⁸⁰ օժանդակ զորքով, պատերազմը վերանորոգում է, իսկ Վարդանը ստիպված թողնում է Սելևկիայի պաշարումը և իր բանակը տեղափոխում է, մոտենալով Բակտրիայի դաշտերին:

Պլ. 9. Այժմ, երբ Արևելքի զորքերը բաժանված էին և հայտնի չէր, թե ո՞ր կողմը կթեքվեն այդ ուժերը, Միթրիդատին պատեհ՝ առիթ տրվեց գրավելու Հայաստանը, ընդ որում ամրացված բարձունքները պիտի ոչնչացվեին Հռոմեական զինվորի ուժով, միաժամանակ Հիբերների (Վրացիների) զորքերը պիտի ասպատակեին դաշտերը: Եվ իսկապես Հայերը չգիմազբեցին, երբ ճակատամարտի հանդրդնած մարդպան Դեմոնաքսի ուժերը ցրվեցին: Փոքր ինչ դանդաղեցրեց գործը Փոքր Հայքի թագավոր Կոտիսը⁸¹, որի կողմն էին անցել մեծամեծներից ոմանք. հետո նա գազվեց շնորհիվ կեսարի նամակի, և ըուրն անցան Միթրիդատի կողմը, որը դուրս եկավ ավելի դաժան, քան հարմար էր նոր թագավորության: Երբ մյուս կողմից Պարթևական հրամանատարները մարտ էին նախապատրաստում, հանկարծ դաշն են կնքում, որովհետև իմանում են իրենց համերկրացիների այն դավադրութունների մասին, որոնք Գոտարզը հայտնեց իր եղբորը: Սկզբում տատանվելով մոտենում են իրար, հետո իրար տալիս են աջ ձեռքերը և աստվածների զոհարանի առաջ դաշն են կնքում, խոստա-

inimicorum ulcisci atque ipsi inter se concedere. Potiorque Vardanes visus retinendo regno: at Gotarzes, ne quid aemulationis existeret, penitus in Hyrcaniam abiit. Regressoque Vardani deditur Seleucia, septimo post defectionem anno, non sine dedecore Parthorum, quos una civitas tam diu eluserat.

X. Exin validissimas praefecturas invisit; et recuperare Armeniam avebat, ni a Vibio Marso, Syriae legato, bellum minitante, cohibitus foret. Atque interim Gotarzes paenitentia concessi regni et vocante nobilitate, cui in pace durius servitium est, contrahit copias. Et hinc contra itum ad amnem Erinden; in cuius transgressu multum certato pervicit Vardanes, prosperisque proeliis medias nationes subegit ad flumen Sinden, quod Dahas Ariosque disterminat. Ibi modus rebus secundis positus: nam Parthi, quamquam victores, longinquam militiam aspernabantur. Igitur exstructis monumentis, quibus opes suas testabatur nec cuiquam ante Arsacidarum tributa illis de gentibus parta, regreditur ingens gloria atque eo ferocior et subiectis intolerantior; qui dolo ante composito incautum venationique intentum interfecere, primam intra iuventam, sed claritudine paucos inter senum regum, si perinde amorem inter populares quam metum apud hostes quaesivisset. Nece Vardanis turbatae

նալով վրեժ առնել թշնամիներից նենգության համար և փոխադարձ զիջումներ անել իրար: Թագավորությունը պահպանելու համար ավելի կարող ճանաչվեց Վարդանը, իսկ Գոտարզը, որպեսզի ոչ մի մրցակցություն սեղի չունենա, հեռացավ Հիբկանների երկրի խորքը: Սելեկիան⁸³ անձնատուր է լինում վերադարձած Վարդանին, ապստամբության յոթերորդ տարում, ոչ առանց խայտառակության Պարթևների համար, որոնց այդքան երկար ծաղրում էր այդ մի քաղաքը:

Պլ. 10. Սրանից հետո Վարդանն այցելեց ամենուժեղ պրեֆեկտուրաները (ըրջանները) և շատ տենչում էր վերագարձնել Հայաստանը, եթե արգելք չհանդիսանար Սիրիայի լեգատ Վիրիուս Մարզուսը, որը սպառնում էր պատերազմով: Այդ ժամանակ նաև Գոտարզը, զղջալով, որ զիջել է թագավորությունը, հրավիրվելով մեծամեծների կողմից, որոնց համար խաղաղ ժամանակի ծառայությունն ավելի դժգոհ էր, ժողովում է իր զորքերը: Եվ այդտեղից դեմ է գնում՝ էրինդ⁸³ գետի մոտ. գետն անցնում է. տաք կովից հետո վճռականապես հաղթում է Վարդանը. հաջող մարտերով նա նվաճում է մինչև Սինդ⁸⁴ գետն ապրող ժողովուրդներին. այդ գետը Դասերին սահմանազատում է Արիներից⁸⁵: Այդտեղ նրա հաջողություններին վերջ է դրվում, որովհետև Պարթևացիները, թեև հաղթող էին, արհամարհում էին երկար պատերազմը: Այդպիսով արձաններ կանգնեցնելուց հետո, որոնցով վկայվում էին նրա հզորությունն ու այն, որ նրանից առաջ Արշակունիներից ոչ ոք այդ ժողովուրդներից հարկ չէր վերցրած, նա վերադառնում է մեծ փառքով և զրա պատճառով ավելի անզուսպ և հպատակների համար ավելի անտանելի է դառնում: Վերջինները նախապես զավաղրություն կազմելով, անզուշորեն որսորդությամբ տարված Վարդանին սպանեցին երիտասարդ հասակում. բայց փառքով նրան հավասար կլինեին ծեր թագավորներից քչերը, եթե նա համերկրացիների միջև հավասարապես փնտռած լիներ համակրություն, ինչպես ան էր սպգում թշնամիներին: Վարդանի սպանվելուց հետո,

Parthorum res inter ambiguos, quis in regnum, acciperetur. Multi ad Gotarzen inclinabant, quidam ad Meherdaten, prolem Phraatis, obsidio nobis datum. Dein praevaluit Gotarzes; potitusque regiam, per saevitiam ac luum adegit Parthos mittere ad principem Romanum occultas preces, quis permitti Meherdaten patrium ad fastigium orabant.

LIBER XII

X. Per idem tempus legati Parthorum ad expetendum, ut retuli, Meherdaten missi senatum ingrediuntur mandataque in hunc modum incipiunt. Non se foederis ignaros nec defectione a familia Arsacidarum venire; set filium Vononis, nepotem Phraatis accersere adversus dominationem Gotarzis nobilitati plebique iuxta intolerandam. Iam fratres, iam propinquos, iam longius sitos caedibus exhaustos; adici coniuges gravidas, liberos parvos, dum socors domi, bellis infaustus ignaviam saevitia tegat. Veterem sibi ac publice coeptam nobiscum amicitiam, et subveniendum sociis virium aemulis cendentibusque per reverentiam. Ideo regum liberos obsides dari, ut, si domestici imperii taedeat, sit regressus ad principem patresque, quorum moribus assuefactus rex melior adscisceretur.

Պարթևների գործերը խառնակվում են այն մրցակցութեան պատճառով, թե ով պիտի թագավոր ընդունվի: Շատերը թեքվում էին Գոտարզի կողմը, մի քանիսն էր՝ Մեհերդատի, որը Փրասատի սերնդից էր և տրված էր մեզ իբրև պատանդ: Հետո հաղթող է հանդիսանում Գոտարզը: Գրավելով թագավորութունը, նա իր դաժանութեամբ և ցոփութեամբ ստիպեց Պարթևներին, որ հռոմեական պրինցեպսին գաղտնի աղերսանք ուղարկեն, որով խնդրում էին թույլ տալ Մեհերդատին գրավել հայրական գահը:

Գ Ի Ր Ք XII

Պլ. 10. Հենց նույն ժամանակ Պարթևների ղեկավարները, որոնք, ինչպես հայտնեցի⁸⁶, ուղարկված էին խնդրելու Մեհերդատին, մուտք են գործում ձերակույտն և հետևյալ կերպով են սկսում իրենց հանձնարարականը: Ասում են, թե անտեղյակ չեն դաշինքից և եկել են ոչ թե Արշակունիների տոհմից անջատվելու նպատակով, այլ խնդրում են Փրասատի թոռ Վոնոնին Գոտարզի բռնապետութեան ղեմ, որը հավասարապես անտանելի է թե մեծամեծների և թե հասարակ ժողովրդի համար: Սպանութունների պատճառով արդեն ընաջնջված են թե եղբայրները և թե մերձավորները, մինչև իսկ հեռավորները. զբանց վիճակին միացել են հղի կանայք, փոքրիկ երեխաները. մինչդեռ Գոտարզը ներքին գործերում անփույթ է, պատերազմներում անհաջող, իր անփառունակութունը նա ծածկում է դաժանութեամբ: Ասում են, թե իրենք մեզ հետ ունեն հին և հանրայնորեն կնքված դաշինք⁸⁷, թե պետք է օժանդակել դաշնակիցներին, որոնք մրցակից են հզորութեան մեջ, բայց զիջում են հարգանքի զգացման տակ: Նրանք ասում են, թե թագավորազուհիներին պատանդ են տալիս, որպեսզի, եթե զգվելի է դառնում հայրենիքում տիրող իշխանութունը, վերստին զիմեն Հռոմի պրինցեպսին և ձերակույտին, որոնց բարբերին սովորածը կընդունվի իբրև լավագույն թագավոր:

XI. Ubi haec atque talia dissertavere, incipit orationem Caesar de fastigio Romano Parthorumque obsequiis; seque divo Augusto adaequabat, petitum ab eo regem referens, omissa Tiberii memoria, quamquam is quoque miserat. Addidit praecepta (etenim aderat Meherdates), ut non dominationem et servos, sed rectorem et cives cogitaret, clementiamque ac iustitiam, quanto ignara barbaris, tanto laetiora capesseret. Hinc versus ad legatos extollit laudibus alumnium urbis, spectatae ad id modestiae: ac tamen ferenda regum ingenia neque usui crebras mutationes. Rem Romanam huc satietate gloriae provectam, ut externis quoque gentibus quietem velit. Datum posthac C. Cassio, qui Suriae praeerat, deducere iuvenem ripam ad Euphratis.

(բաղվածք)

XII. ...Igitur excitis, quorum de sententia petitus rex, positisque castris apud Zeugma, unde maxime pervius amnis, postquam illustres Parthi rexque Arabum Acbarus advenerat, monet Meherdaten barbarorum impetus acres cunctatione languescere aut in perfidiam mutari: ita urgeret coepta. Quod spretum fraude Acbari, qui iuvenem ignarum et summam fortunam in luxu ratum multos per dies attinuit apud oppidum Edessam.

Գլ. 11. Երբ պատգամավորներն արտահայտեցին այս ու նման մտքեր, սկսեց խոսել կայսրը Հռոմի մեծության և Պարթևների հնազանդության մասին: Նա ինքն իրեն համեմատում էր աստվածային Առեղուսաուսի հետ, հիշատակելով նրանից խնդրված թագավորին⁸⁸, նա մոռացության տվեց Տիրեբրիոսին⁸⁹, թեպես վերջինս էլ (թագավոր) էր ուղարկել: Ավելացրեց խրատներ (քանի որ Մեհերդատը ներկա էր), որպեսզի նա մտադրվի իրականացնել ոչ թե բռնապետություն ստրուկների վրա, այլ քաղաքացիների կառավարություն, զթասրտություն ու արգարամություն: Մրանք որչափ անձանոթ են բարբարոսներին, այնքան ավելի մեծ ուրախությունը կընդունվեն: Հետո դիմելով դեսպաններին, նա գովեց Հռոմի սանին, որը մինչ այդ հայտնի էր իր համեստությունը: Նա ասաց, որ թագավորները պակասությունների հանդեպ այնուամենայնիվ պետք է ներողամիտ լինել, և որ հաճախակի փոփոխությունները օգտավետ չեն: Հռոմի պետությունը, ասում է նա, այնչափ լցված է փառքով, որ դրսի ժողովուրդներին նույնպես ցանկանում է խաղաղություն: Մրանից հետո հրաման է տրվում Միրիայի կառավարիչ Կայուս Կասսիոսին ուղևորել երիտասարդին եփրատի ափը:

(բաղվածք)

Գլ. 12. ...Այդպիսով կանչում է նրանց, որոնց խորհրդով էին թագավոր խնդրել, և բանակ է դնում Ջեվզմայի⁹⁰ մոտ, որտեղից գետն անցնել ամենից հեշտն էր. երբ Պարթև երևելիներն ու Սրբարների թագավոր Ակբարն եկան, խրատում է Մեհերդատին, ասելով, որ բարբարոսների ուժգին թափը մեղմվում է, երբ դանդաղեցնում ես, կամ թե փոխվում է նենդություն, ուստի թող եռանդուն կերպով շարունակի սկսածը: Այդ խորհուրդն արհամարհվեց Ակբարի նենդ խաբեություն պատճառով. Ակբարն անփորձ երիտասարդին, որը կարծում էր, թե բարձրագույն բախտը ցով կյանքի մեջ է, շատ օրեր պահեց էդեսսա (Եդեսիա) քաղաքում:

XIII. Et vocante Carene promptasque res ostentante, si citi advenissent, non comminus Mesopotamiam, sed flexu Armeniam petivit, id temporis inportunam, quia hiems occipiebat. Exim nivibus et montibus fessi, postquam campos propinquabant, copiis Carenis adiunguntur, tramissoque amne Tigri permeant Adiabenos, quorum rex Izates societatem Meherdatis palam induerat, in Gotarzen per occulta et magis fida inclinabat. Sed capta in transitu urbs Ninus, vetustissima sedes Assyriae, et castellum insigne fama, quod postremo inter Darium atque Alexandrum proelio Persarum illic opes conciderant. Interea Gotarzes apud montem, cui nomen Sanbulos, vota dis loci suscipiebat, praecipua religione Herculis: qui tempore stato per quietem monet sacerdotes, ut templum iuxta equos venatui adornatos sistant. Equi ubi pharetras telis onustas acceperunt, per saltus vagi nocte demum vacuis pharetris multo cum anhelitu redeunt. Rursum deus, qua silvas pererraverit, nocturno visu demonstrat, reperiunturque fusae passim ferae.

XIV. Ceterum Gotarzes, nondum satis aucto exercitu, flumine Corma pro munimento uti, et quamquam per insectationes et nuntios ad proelium vocaretur, nec tere moras, locos mutare et missis corruptoribus exuendam ad fidem hostes emercari. Ex quis Izates Adiabeno, mox Acbarus Arabum cum exercitu abscedunt, levitate

Գլ. 13. Թեև Կարենը⁹² հրավիրում էր և ցույց էր տալիս, թե ամեն ինչ պատրաստ է հաջողութեան համար, եթե շտապեն գալ, Մենհերգատն ուղևորվեց ոչ թե շատ մոտ գտնվող Մեսոպոտամիայով (Միջագետքով), այլ պտույտ գործելով գնաց Հայաստան, որն այդ ժամանակ անբարենպաստ էր անցնելու համար, որովհետև սկսվում էր ձմեռը: Հետո, հոգնած ձյուններից և լեռներից, երբ մոտենում էին դաշտերին, միացան Կարենի զորքերին. անցնելով Տիգրիս գետը, կտրում են Ադիարենը⁹³, որի թագավոր Իգատն առերես դաշն էր կնքել Մենհերգատի հետ, իսկ գաղտնի և ավելի մեծ հավատարմութեամբ թեքվում էր Գոտարզի կողմը: Անցնելիս վերցնում են Նինոսը⁹⁴ (Նինվե), Ասորեստանի այդ շատ հին մայրաքաղաքը և ամրոցը⁹⁵, որը հայտնի է նրանով, որ հետո Դարիուսի (Դարեհի) և Աղեքսանդրի միջև տեղի ունեցած մարտում այնտեղ ոչնչացան Պարսիկների ուժերը: Այդ ժամանակամիջոցում Գոտարզը Մանբուլոս⁹⁶ անունով լեռան մոտ երդում էր տալիս տեղական աստվածներին, որոնց մեջ առավելագույն պաշտամունքը Հերկուլեսինն⁹⁷ էր. վերջինս որոշ ժամին, հանգստի ժամանակ, խորհուրդ է տալիս մոգերին, որպեսզի տաճարի մոտ պահեն որսորդութեան համար զարդարված ձիեր: Երբ ձիերը ստանում են նետերով ծանրաբեռնված կապարճները, նրանք թափառելով անտառապատ լեռներում, վերջապես գիշերը վերադառնում են հույժ շնչասպառ ու դատարկ կապարճներով: Աստվածը գիշերը վերստին երևում է և ցույց է տալիս, թե ի՞նչ ճանապարհով է թափառել անտառներում, և գտնվում են տեղ-տեղ ընկած վայրի կենդանիներ:

Գլ. 14. Իսկ Գոտարզը զեռ բավականաչափ չէր ուժեղացել զորքով. նա Կորմա⁹⁸ գետն օգտագործում էր իբրև ամրություն. և, թեպետ նրան ծաղրի ենթարկելով ու սուբհանդակների միջոցով մարտի էին հրավիրում, նա հնարում էր հապաղելու առիթներ, փոխում էր տեղերը և ուղարկված մարդկանց միջոցով՝ կաշառում էր թշնամիներին՝ հավատարմութունից հանելու նպատակով: Վերջիններից Ադիարենցի Իգատը, հետո Արաբների Ակբարն իրենց ցեղին հա-

gentili, et quia experimentis cognitum est barbaros malle Roma petere reges quam habere. At Meherdates validis auxiliis nudatus, ceterorum proditione suspecta, quod unum reliquum, rem in casum dare proelioque experiri statuit. Nec detrectavit pugnam Gotarzes, deminutis hostibus ferox. Concursumque magna caede et ambiguo eventu, donec Carenem profligatis obversis longius evectum integer a tergo globus circumveniret. Tum omni spe perdita Meherdates, promissa Parracis, paterni clientis, secutus, dolo eius vincitur traditurque victori. Atque ille non propinquum neque Arsacis de gente, sed alienigenam et Romanum increpans, auribus decisis vivere iubet, ostentui clementiae suae et in nos dehonestamento. Dein Gotarzes morbo obiit, accitusque in regnum Vonones Medos tum praesidens. Nulla huic prospera aut adversa, quis memoraretur: brevi et inglorio imperio perfunctus est, resque Parthorum in filium eius Vologaesem translatae.

XLIV. Eodem anno bellum inter Armenios Hiberosque exortum Parthis quoque ac Romanis gravissimum inter se motuum causa fuit. Genti Parthorum Vologaesem imperitabat, materna origine ex paelice Graeca, consensu fratrum regnum adeptus; Hiberos Pharasmanes vetusta possessione, Armenios frater eius Mithridates obtinebat

տուկ թեթևամտությամբ զորքով հեռանում են նրանից, և փորձերով հաստատված է, որ բարբարոսներն ավելի սիրում են Հռոմից թագավորներ խնդրել, քան պահել նրանց: Եվ Մեհերդատին, որը զրկվեց ուժեղ օժանդակ զորքից և կասկածում էր մյուսների վրա դավաճանության մեջ, մնում էր միայն մի ճանապարհ՝ գործը թողնել բախտի բերմունքին և ճակատամարտի միջոցով փորձել այն: Գոտարզն էլ չհրաժարվեց ճակատամարտից, որովհետև թշնամու ուժերի պահասելու հետևանքով հանդուգն էր դարձել: Ճակատամարտը տեղի ունեցավ բազմաթիվ զոհերով, ելքն անորոշ էր, մինչև որ թշնամիների պարավելուց հետո շատ հեռացած Կարենին թիկունքից շրջապատում է մի թարմ ջրկատ: Այդ ժամանակ, կորցնելով ամբողջ հույսը, Մեհերդատը հետևում է իր հոր կլիենա (հովանավորյալ) Պառակի խոստովաններին. նրա նենգություն պատճառով կապտավում ու հանձնվում է հաղթողին: Եվ Գոտարզը հայհոյում է, ասելով, թե նա ոչ ազգակից է իրեն, ոչ էլ Արշակունիների ցեղից է, այլ օտարազգի է, Հռոմայեցի է, և, կտրելով նրա ականջները, հրամայում է այդպես ապրել, որպեսզի ցուցադրվեն թե Գոտարզի ողորմածությունը և թե Հռոմայեցիների խայտառակությունը: Սրանից հետո Գոտարզը մեռնում է հիվանդությունից⁹⁹. Թագավորելու է կանչվում Վոնոնը, որը Մեդիայի կառավարիչն էր: Սա չի ունենում ոչ հաջող, ոչ էլ անհաջող զործեր, որոնցով ինքը հիշատակվեց: Կարճ ու անփառունակ իշխանությունից հետո մեռնում է, և Պարթևների գործերի ղեկավարությունն անցնում է նրա որդի Վուրգեսին:

Գլ. 44. Նույն տարին Հայերի և Հիբերների միջև պատերազմ ծագեց. այդ եղավ պատճառ այն ծանրագույն շարժումների, որ տեղի ունեցան Պարթևների և Հռոմայեցիների միջև: Պարթևական ցեղի իշխողն էր Վուրգեսը¹⁰⁰, որը մոր կողմից հունական ծագում ունեցող հարձից էր. եղբայրների գերիշխության հետևանքով՝ նա ստացավ թագավորությունը. Հիբերների վրա իշխում էր Փարասմանը¹⁰¹ հնագույն իրավունքի հիման վրա, իսկ նրա եղբայր Միթ-

opibus nostris. Erat Pharasmanis filius nomine Radamistus, decora proceritate, vi corporis insignis et patrias artes edoctus, claraque inter accolae fama. Is modicum Hiberiae regnum senecta patris detineri ferocius crebriusque iactabat, quam ut cupidinem occultaret. Igitur Pharasmanes iuvenem potentiae properum et studio popularium accinctum vergentibus iam annis suis metuens, aliam ad spem trahere et Armeniam ostentare, pulsus Parthis datam Mithridati a semet memorando; sed vim differendam, et potioem dolum, quo incautum opprimerent. Ita Radamistus simulata adversus patrem discordia, tamquam novercae odiis impar, perguit ad patrum; multaue ab eo comitate in speciem liberum cultus primores Armeniorum ad res novas illicit, ignaro et ornante insuper Mithridate.

XLV. Reconciliationis specie assumpta regressusque ad patrem, quae fraude confici potuerint, prompta nuntiat, cetera armis exequenda. Interim Pharasmanes belli causas confingit: proelianti sibi adversus regem Albanorum et Romanos auxilio vocanti fratrem adversatum, eamque iniuriam excidio ipsius ultimum iturum; simul magnas copias filio tradidit. Ille irruptione subita territum exutumque campis Mithridaten compulit in castellum

րիդատը¹⁰² մեր զորքերի շնորհիվ տիրում էր Հայաստանին: Փարասմանն ուներ Ռադամիստ (Հադամիդդ) անունով մի որդի: Սա հայտնի էր բարձր հասակով, վայելչակազմությամբ և աչքի ընկնող մարմնական ուժով. սովորել էր հայրենական արվեստները¹⁰³, զրացիների մոտ ուներ փառավոր համբավ: Նա այնքան անզուսպ էր, որ չէր կարողանում իր իղձը թագցնել, և հաճախ էր գանգատվում, որ հոր ծերության պատճառով կաշկանդված է Հիբերիայի չափավոր սահմաններով: Այդպիսով Փարասմանն իր աչևոր ծերության պատճառով վախենալով ճարպիկ կարողության տեր պատանուց, որը հենվում էր իր համերկրացիների ուժեղ համակրանքի վրա, սկսեց նրան ներշնչել այլ հույսեր և ցուց էր տալիս Հայաստանը, ասելով, որ Պարթևներին դուրս քշելուց հետո ինքն է ավել Միթրիդատին¹⁰⁴ այդ երկիրը. բայց պետք է հետաձգել ուժի դորժադրությունը, լավագույնն է դավադրությունը, որով կարելի է անզուսպ Միթրիդատին ոչնչացնել: Այդպիսով Ռադամիստը, ձևացնելով թե գժտված է հոր դեմ՝ իբր թե խորթ մոր ատելությունը չտանելու պատճառով, ուղևորվում է հորեղբոր մոտ: Վերջինիս կողմից նա ընդունվում է իբրև որդի մեծ սերալիությամբ ու հարգանքով: Ռադամիստը Հայաստանի մեծամեծներին գայթակղեցնում է հեղաշրջում կատարելու, այն ինչ Միթրիդատը սչ միայն չգիտեր այդ մասին, այլ նաև շուք ու զարդ էր տալիս նրան:

Գլ. 45. Հաշտվելու պատրվակի տակ՝ Ռադամիստը վերադառնում է հոր մոտ և հայտնում է, թե ինչ որ կարելի է կատարել նենգամտությամբ պատրաստ է, մնացածը պետք է ղենքով ձեռք գցել: Այդ ժամանակամիջոցում Փարասմանը հնարում է պատերազմելու առիթներ, ասելով, թե երբ ինքը կովում էր Ալեքանների¹⁰⁵ դեմ և օգնության էր կանչում Հոռմայեցիներին, եղբայրը նրան ընդդիմանում էր, թե ինքն այդ վերավորանքի համար պիտի գնա վրեժ առնելու և կործանելու նրան: Միաժամանակ նա մեծ զորք հանձնեց իր որդուն: Հանկարծակի ներխուժումից անաբեկված ու զաշտավայրերից զրկված Միթրիդատին Ռադամիս-

Gorneas, tutum loco ac praesidio militum, quis Caelius Pollio praefectus, centurio Casperius praeerat. Nihil tam ignarum barbaris quam machinamenta et astus oppugnationum (at nobis ea pars militiae maxime gnara est). Ita Radamistus frustra vel cum damno temptatis munitionibus obsidium incipit; et cum vis neglegeretur, avaritiam praefecti emercuratur, obtestante Casperio, ne socius rex, ne Armenia, donum populi Romani, scelere et pecunia verterentur. Postremo quia multitudinem hostium Pollio, iussa patris Radamistus obtendebant, pactus indulias abscedit, ut, nisi Pharasmanen bello absterruisset, Ummidium Quadratum, praesidem Syriae, doceret, quo in statu Armenia foret.

XLVI. Digressu centurionis velut custode exsolutus praefectus hortari Mithridaten ad sancendum foedus, coniunctionem fratrum ac priorem actate Pharasmanen et cetera necessitudinum nomina referens, quod filiam eius in matrimonio haberet, quod ipse Radamisto socer esset: non abnuere pacem Hiberos, quamquam in tempore validiores; et satis cognitam Armeniorum perfidiam, nec aliud subsidii quam castellum commeatu egenum: ne dubia tentare armis quam incruentas condiciones mallet.

տը քշեց Գորնեաս¹⁰⁶ (Գառնի) ամրոցը, որն ապահով էր թե՛ տեղագրության և թե՛ հռոմեական կայազորի պաշտպանության հետևանքով: Այդ կայազորի հրամանատարներն էին պրեֆեկտ Կելիուս Պոլլիոնը և ցենտուրիոն Կասպերիուսը: Բարբարոսներին սչ մի բան այնքան խորթ չէ, որքան պաշարման մեքենաների և խորամանկ հնարամտությունների գործադրությունը (իսկ մեզ՝ պատերազմական գործողությունների այդ մասը շատ լավ ծանոթ է¹⁰⁷): Այդպիսով Ռադամիստը կամ իզուր և կամ թե՛ կորուստներ տալով փորձում է վերցնել ամրությունները: Դրանից հետո նա ձեռնարկում է ամրոցի պաշարման և որովհետև նրա ուժն արհամարհվում է, նա կաշառում է ազան պրեֆեկտին: Կասպերիուսն աղերսում է թույլ չտալ, որ դաշնակից թագավորը և հռոմեական ժողովրդի նվեր՝ Հայաստանը տապալվեն հանցագործության և կաշառակերության պատճառով: Վերջապես, որովհետև Պոլլիոնը նենգորեն մասնանշում էր թշնամու մեծաքանակ լինելը, իսկ Ռադամիստը՝ հոր հրամանները, Կասպերիուսը զինադադար է կնքում և հեռանում, որպեսզի, եթե չկարողանա վախեցնելով Փարսամանին պատերազմից հեռ կանգնեցնել, տեղեկացնի Սիրիայի կառավարիչ՝ Ումմիդիուս Կվադրատուին¹⁰⁸, թե ինչ դրություն մեջ է Հայաստանը:

Գլ. 46. Ցենտուրիոնի հեռանալուց հետո պրեֆեկտը, կարծես ազատված լինելով հսկիչից, սկսում է հորդորել Միթրիդատին՝ դաշինքը վավերացնել, ուշադրության առնելով թե՛ եղբայրական մերձավորությունն առհասարակ և Փարսամանի տարիքով ավագ լինելը և թե՛ ազգակցությունն այլ հանգամանքները, ասելով, որ Միթրիդատը ամուսնացած է նրա աղջկա հետ, որ նա Ռադամիստի աներն է, որ Հիբերները դաշինքը չեն մերժում, թեպետ և տվյալ վայրկյանում նրանք ավելի ուժեղ են, որ բավականաչափ հայտնի է Հայերի նենգամտությունը, որ նա չունի այլ հենարան բացի ամրոցից, որը պաշարեղենի կարիք ունի, որ նա պիտի ձգտի ընդունել անարյուն դաշինքի պայմանները և սչ թե՛ գինքով փորձի այն՝ ինչ կասկածելի է:

Cunctante ad ea Mithridate et suspectis praefecti consiliis, quod paelicem regiam polluerat inque omnem libidinem venalis habebatur, Casperius interim ad Pharasmanem pervadit, utque Hiberi obsidio decedant, exposulat. Ille propalam incerta et saepius molliora respondens, secretis nuntiis monet Radamistum obpugnationem quoquo modo celerare. Augetur flagitii merces, et Pollio occulta corruptione inpellit milites, ut pacem flagitarent seque praesidium omissuros minitarentur. Qua necessitate Mithridates diem locumque foederi accepit castelloque egreditur.

XLVII. Ac primo Radamistus in amplexus eius effusus simulare obsequium, socerum ac parentem appellare: adicit ius iurandum, non ferro, non veneno vim allaturum; simul in lucum propinquum trahit, provisum illic sacrificii paratum dicitans, ut diis testibus pax firmaretur. Mos est regibus, quotiens in societatem coeant, implicare dextras pollicesque inter se vincire nodoque praestringere; mox ubi sanguis artus extremos suffuderit, levi ictu cruorem eliciunt atque in vicem lambunt: id foedus arcanum habetur, quasi mutuo cruore sacratum. Sed tunc, qui ea vincla admovebat, decidisse simulans genua Mithridatis invadit ipsumque prosternit; simulque concursu plurium iniciuntur catenae. Ac compede, quod

երբ Միթրիդատը տատանման մեջ էր այդ առթիվ և կասկածանքով էր վերաբերվում պրեֆեկտի խորհուրդներին, որովհետև վերջինս պղծել էր թագավորական հարձին և համարվում էր ընդունակ ծախվելու հանուն ամեն տեսակի կրքի, այդ ժամանակամիջոցում Կասպերիուսը եկավ Փարասմանի մոտ և ազդու կերպով պահանջում էր, որպեսզի Հիբերները հետ կանգնեն պաշարումից: Փարասմանը բացահայտորեն անորոշ և շատ հաճախ դիջող պատասխաններ տալով, գաղտնի սուրհանդակների միջոցով համոզում է Ռադամիստին շտապեցնել ամրոցի առումն ինչ ձևով ուզում է լինի: Խայտառակ արարքների վարձատրությունը բարձրանում է, և Պոլլիոնը ծածուկ կաշառքներով զբղում է դինվորներին, որ խաղաղություն պահանջեն և սպառնան լքել կայսրորդ: Այդ անհրաժեշտությունից զրզված՝ Միթրիդատն ընդունում է դաշն կնքելու օրն ու տեղը և ամրոցից դուրս է գալիս:

Գլ. 47. Սկզբում Ռադամիստն ընկավ նրա գիրկը և ձևացնում էր, թե հնազանդ է, անվանելով նրան հայր ու աներ: Ավերացնում է, երգվելով, թե բռնություն չի գործադրի ոչ թրով, ոչ էլ թույնով. միաժամանակ քաշումտանում է մերձակա պուրակը, ասելով, որ իր հրամանով այնտեղ զոհաբերություն է նախատեսված և պատրաստված, որպեսզի խաղաղությունն ամրապնդվի աստվածվկաներով: Թագավորներն ունեն մի սովորություն, որ ամեն անգամ, երբ իրար են հանդիպում դաշն կնքելու համար, միախառնում են իրենց աջ ձեռքերը, բութ մատերը միասին կապում և հանգույցով ամրացնում: Հետո, հենց որ արյունը դեպի ծայրանդամներն է հոսում, թեթև ծակոցով արյունը հանում և փոխադարձաբար լիզում են: Այդ տեսակ գաշինքը համարվում է գաղտնի ուժ ունեցող, իբրև փոխադարձ արյունով սրբազորմամբ: Սակայն այդ ժամանակ այդ կապերը դնողը ձևացնում է, թե ընկավ, բռնում է Միթրիդատի ծնկներից և նրան փռում է գետին: Միաժամանակ մոտ են վազում շատ մարդիկ և շղթայում են: Եվ նրան քաշ էին տալիս ոտքի շղթայից, իսկ այդ՝ բար-

dedecorum barbaris, trahebatur; moxque vulgus, duro imperio habitum, probra ac verbera intentabat: et erant contra, qui tantam fortunae commutationem miserarentur; secutaque cum parvis liberis coniux cuncta lamentatione complebat. Diversis et contectis vehiculis abduntur, dum Pharasmanis iussa exquirentur. Illi cupido regni fratre et filia potior, animusque sceleribus paratus: visui tamen consuluit, ne coram interficeret. Et Radamistus, quasi iuris iurandi memor, non ferrum, non venenum in sororem et patrum expromit, sed proiectos in humum et veste multa gravique opertos necat. Filii quoque Mithridatis, quod caedibus parentum illacrimaverant, trucidati sunt.

XLVIII. At Quadratus cognoscens proditum Mithridaten et regnum ab interfectoibus obtineri, vocat consilium, docet acta et, an ulcisceretur, consultat. Paucis decus publicum curae; plures tuta disserunt. Omne scelus externum cum laetitia habendum; semina etiam odiorum iacienda, ut saepe principes Romani eandem Armeniam specie largitionis turbandis barbarorum animis prae-buerint. Poteretur Radamistus male partis, dum invisus, infamis, quando id magis ex usu, quam si cum gloria depulsus foret. In hanc sententiam itum. Ne tamen adnuisse facinori viderentur et diversa Caesar iuberet, mis-

բարոսների մոտ համարվում է խայտառակութուն: Հետո հասարակ ժողովուրդը, որին Միթրիդատը դաժան էր պահում, հայնոյանք է թափում և սպանում ծեծով. և ընդհակառակը կային այնպիսիները, որոնք խղճում էին բախտի այդպիսի փոփոխութեան համար: Նրա հետևից գնացող կիսը փոքրիկ երեխաներով ուժգին հեծկլտում էր, լացի ձայնը լսվում էր շուրջը: Նրանց տանում են առանձին, ծածկված սայլերով, մինչև որ կհարցնեն Փարսամանի հրամանները: Փարսամանի՝ թագավորելու տենչն ավելի ուժեղ էր, քան զգացումը դեպի եղբայրն ու աղջիկը. նրա հոգին հանցագործութունների համար էր պատրաստված. սակայն նա խնայեց իր տեսողությունը և ցանկացավ, որ նա սպանվի ոչ իր աչքերի առաջ: Եվ Ռադամիստը, իբրև թե հավատարիմ իր երդման, իր քրոջ և հորեղբոր գեմ չգործադրեց ոչ թուր, ոչ էլ թույն, այլ սպանում է նրանց զցելով գետին և ծածկելով բազմաթիվ ու ծանր գորգերով: Միթրիդատի որդիները նույնպես սպանվում են, որովհետև ողբացել էին ծնողների սպանութունը:

Գլ. 48. Եվ Կվատրատուսը, իմանալով, որ Միթրիդատը դավաճանորեն սպանված է և թագավորութունը զբաղեցրել են մարդասպանները, խորհրդակցութուն է հրավիրում, հաղորդում է փաստերը և խորհրդակցում է, արդյոք վրեժ առնի: Հանրային պատիվը քչերի մոտ է հոգատարութեան առարկա, շատերն արտահայտվում են հոգուտ անվտանգութեան: Բոլոր արտաքին հանցագործութունները պետք է ուրախութեամբ ընդունվեն, նույնիսկ ատելութեան սերմեր պետք է ցանել, ինչպես հաճախ Հռոմեական պրինցեպսները հենց նույն Հայաստանը՝ առատաձեռնութեան պատրվակի տակ՝ շնորհել են բարբարոսներին՝ նրանց ոգին խառնակելու նպատակով: Թող իշխի Ռադամիստը հանցանքով ձեռք բերածին, միայն թե լինի ատելի, փառազուրկ, որովհետև այդ ավելի ձեռնտու է, քան եթե նա փառքով արտաքսված լիներ: Այդ կարծիքը հավանութուն ստացավ: Սակայն որպեսզի չթվա, թե հանցանքը խրախուսվել է և կայսրը տարբեր կարգադրութուն չանի, Փարսամանի մոտ

si ad Pharasmanen nuntii, ut abscederet a finibus Armeniis filiumque abstraheret.

XLIX. Erat Cappadociae procurator Iulius Paelignus, ignavia animi et deridiculo corporis iuxta despiciendus, sed Claudio perquam familiaris, cum privatus olim conversatione scurrarum iners otium oblectaret. Is Paelignus auxiliis provincialium contractis tamquam recuperaturus Armeniam, dum socios magis quam hostes praedatur, abscessu suorum et incursantibus barbaris praesidii egens ad Radamistum venit; donisque eius evictus ultro regium insigne sumere cohortatur, sumentique adest auctor et satelles. Quod ubi turpi fama divulgatum, ne ceteri quoque ex Paeligno coniectarentur, Helvidius Priscus legatus cum legione mittitur, rebus turbidis pro tempore ut consuleret. Igitur propere montem Taurum transgressus moderatione plura quam vi composuerat, cum redire in Suriam iubetur, ne initium belli adversus Parthos existeret.

L. Nam Vologaeses casum invadendae Armeniae obvenisse ratus, quam a maioribus suis possessam externus rex flagitio obtineret, contrahit copias fratremque Tiridaten deducere in regnum parat, ne qua pars domus sine imperio ageret. Incessu Parthorum sine acie pulsi

ուղարկվում են սուրհանդակներ՝ ասելու, որ նա հեռանա Հայաստանի սահմաններից ու հետ կանչի իր որդուն:

Գլ. 49. Կապագովկիայում¹⁰⁹ պրոկուրատոր¹¹⁰ էր Յուլիուս Պելիգնուսը, որն ասելի էր թե իր փոքրոգության և թե հավասարապես մարմնի ազեղության պատճառով. սակայն սա Կլաուդիոսին շատ մոտ էր, երբ վերջինս մի ժամանակ իբրև մասնավոր անձ էր և պարապ էր ու ազատ ժամանակ զվարճանում էր, զրուցելով ծագրածուների հետ: Այդ Պելիգնուսը, ժողովելով պրովինցիալականների օժանդակ զորքը, կարծես թե մտադրվում է հետ խլել Հայաստանը, մինչդեռ նա դաշնակիցներին ավելի էր թալանում, քան թշնամիներին, այդ պատճառով Հռոմեական զինվորները լքում են նրան և, երբ բարբարոսները հարձակվում են նրա վրա, նա, պահակազորից զուրկ լինելով, գնում է Ռադամիստի մոտ: Կաշառվելով վերջինիս ընծաներով, նա նույնիսկ խորհուրդ է առել Ռադամիստին թագադրվել և թագադրությանը ներկա է լինում, իբրև խրատող և արբանյակ: Երբ այդ խայտասակության լուրը տարածվեց և, որպեսզի ուրիշները Հռոմայեցիների մասին կարծիք չկազմեն Պելիգնուսի օրինակի հիման վրա, ուղարկվում է լեզատ Հերվիդիուս Պրիսկուսը մի լեզեռնով: Սա խառնակությունների դեմ ըստ այն ժամանակի հանգամանքների պիտի միջոցներ ձեռք առներ: Այդպիսով շտապ անցներով Տավրոսի լեռները, նա իր չափավորութամբ ավելի է խաղաղացնում, քան բռնի ուժով. բայց հանկարծ, Սիրիա վերադառնալու հրաման է ստանում, որպեսզի Պարթևներին դեմ պատերազմ չծագի:

Գլ. 50. Որովհետև Վուրգեսը կարծում էր, որ հասել է առիթը հարձակվելու Հայաստանի վրա, որը իր նախնիների¹¹¹ տիրապետության տակ էր և որին այժմ տիրում է օտար թագավորը՝ շնորհիվ զազրելի արբաքի, զորք է ժողովում և պատրաստում է իր եղբայր Տիրիդատին այնտեղ թագավոր դարձնել, որ իր ընտանիքի որևէ մասն առանց իշխանության¹¹² չմնա: Պարթևները հարձակվում են. Հի-

Hiberi, urbesque Armeniorum Artaxata et Tigranocerta iugum acceperunt. Deinde atrox hiems seu parum provisi commeatus et orta ex utroque tabes perpellunt Vologaesens omittit praesentia. Vacuamque rursus Armeniam Radamistus invasit, truculentior quam antea, tamquam adversus defectores et in tempore rebellaturos. Atque illi, quamvis servitio sueti, patientiam abrumpunt armisque regiam circumveniunt.

LI. Nec aliud Radamisto subsidium fuit quam pernicitas equorum, quis seque et coniugem abstulit. Sed coniux gravis primam utcumque fugam ob metum hostilem et mariti caritatem toleravit; post, festinatione continua ubi quati uterus et viscera vibrantur, orare, ut morte honesta contumeliis captivitatis eximeretur. Ille primo amplecti adlevare adhortari, modo virtutem admirans, modo timore aeger, ne quis relicta poteretur. Postremo violentia amoris et facinorum non rudis destrinxit acinacem vulneratamque ripam ad Araxis trahit, flumini tradit, ut corpus etiam auferretur: ipse praiceps Hiberos ad patrium regnum pervadit. Interim Zenobiam (id mulieri nomen) placida illuvie spirantem ac vitae manifestam advertere pastores, et dignitate formae haud degenerem reputantes obligant vulnus, agrestia medicamina

բերներն առանց դիմադրելու արտաքսվում են, Հայաստանի Արտաքսատա (Արտաշատ) և Տիգրանակերտա 112a (Տիգրանակերտ) քաղաքներն ընդունում են նրա հպատակութունը: Հետո դաժան ձմեռը, ինչպես և նախատեսված պաշարի պակասութունը և այդ երկու պատճառներից ծագած համաճարակը ստիպում են Վոլոգեսին թողնել նվաճած երկիրը: Ռադամիստն ավելի ահարկու, քան առաջ, ներխուժում է լքված Հայաստանը, իբրև դավաճան երկիր, որը պատեն ժամին պատրաստ է նորից ապստամբվելու: Իսկ Հայերը, թեպետ և սովոր էին ստրկության, համբերությունից դուրս են գալիս և զինված շրջապատում են թագավորական պալատը:

Գլ. 51. Ռադամիստին չէր մնում փրկվելու այլ միջոց, քան ապավինել ձիերի արագավազությանը: Ձիերը փախցրին թե նրան և թե կնոջը: Բայց հղի կինը՝ փախուստի առաջին մասը թշնամիներից վախենալու և ամուսնուն սիրելու պատճառով մի կերպ տարավ. հետո, երբ շարունակական արշավը թացից նրա ընդերքն ու արգանդը ուժգին կերպով ցնցահար են լինում, սկսում է աղբսել, որ իրեն պատվովոր մահով ազատի գերության անարգանքներից: Ռադամիստը սկզբում գրկելով բարձրացնում է և քաջալերում, մերթ գարմանալով նրա քաջությանը, մերթ հիվանդագին տանջվելով վախից, թե ուրիշը կտիրանա կնոջը, եթե ինքը նրան չքի: Վերջապես սիրո ուժի ազդեցության տակ և անծանոթ չլինելով հանցագործություններին, նա մերկացնում է նրանը¹¹³ և վերավոր կնոջը քարշ է տալիս Արաքսի լսին և հանձնում գետին, որպեսզի նույնիսկ մարմինը տարվի-հեռանա¹¹⁴: Ինքը գլխապատառ սլանում է հայրենական թագավորությունը՝ Հիբերիա (Վրաստան): Այդ ժամանակամիջոցում հովիվները շնորհիվ ծփանքի հանդարտության նկատում են, որ Ձեկորեիան (այդ էր կնոջ անունը) շնչում է, ուշադրության են առնում կյանքի բացահայտ նշաններն ու ագնիվ արտաքինից եզրակացնում են, որ հասարակ ծագում ունեցող կին չէ այդ, կապում են վերքն և գործադրում են գյուղական դեղամի-

adhibent cognitoque nomine et casu in urbem Artaxata ferunt; unde publica cura deducta ad Tiridaten comiterque excepta cultu regio habita est.

LIBER XIII

(բաղվածք)

V. Quin et legatis Armeniorum causam gentis apud Neronem orantibus escendere suggestum imperatoris et praesidere simul parabat, nisi ceteris pavore defixis Seneca admonisset, venienti matri occurreret. Ita specie pietatis obviam itum dedecori.

(բաղվածք)

VI. Fine anni turbidis rumoribus prorupisse rürsum Parthos et rapi Armeniam allatum est, pulso Radamisto, qui saepe regni eius potitus, dein profugus, tum quoque bellum deseruerat. ...

VII. Haec atque talia vulgantibus, Nero et iuventutem proximas per provincias quaesitam supplendis Orientis legionibus admovere legionesque ipsas propius Armeniam collocari iubet, duosque veteres reges Agrippam et Antiochum expedire copias, quis Parthorum fines ultro intrarent; simul pontes per amnem Euphraten iungi. Et minorem Armeniam Aristobulo, regionem Sophenen Sohaemo cum insignibus regiis mandat. Exortusque in tempore aemulus Vologaesii filius Vardanes;

Ջոցներ. անունը և արկածն իմանալուց հետո, տանում են նրան Արտաքսատա քաղաքը. այնտեղից հասարակական ծախսով կինն ուղարկվում է Տիրիդատի մոտ, ընդունվում է սիրալիր և ապրում է թագավորական կենցաղով:

Գ Ի Բ Ք XIII

(բաղվածք)

Գլ. 5. ...Եվ իսկապես, երբ Հայաստանի պատգամավորութունը ներոնի առաջ պատմում էր իր ժողովրդի խնդիրը, Ագրիպայինան պատրաստվում էր բեմ բարձրանալ կայսեր մոտ և միասին նախագահել, եթե Սենեկա-ն, երբ մեացածները սարսափից քար էին կտրվել, խորհուրդ տված չլինեք նրան՝ գնալ հանգեպ եկող մորը: Այդպիսով որդիական արժանահարգությամբ ծածկվեց խայտառակությունը:

(բաղվածք)

Գլ. 6. Տարվա վերջում անհանգիստ լուրեր են տարածվում, որ Պարթևները նորից ներխուժել և հափշտակում են Հայաստանը, դուրս քշելով Ռադամիստին, որը հաճախ է տիրացած այդ թագավորությանը և ապա փախստական դարձած, որ այժմ նա նույնիսկ պատերազմից հրաժարվում է....

Գլ. 7. Այս ու նման լուրեր էին տարածում ժողովրդի մեջ. ներոնը հրամայում է Արևելքի լեզեոնները լրացնելու համար մերձակա պրովինցիաներում ժողովված երիտասարդութունը մոտեցնել և տեղավորել Հայաստանի սահմանների մոտ, իսկ երկու հին թագավորների՝ Ագրիպային¹¹⁵ ու Անտիոքոսին¹¹⁶ ազգի համար զորքեր նախապատրաստել, որոնցով պիտի ներխուժեին Պարթևական սահմանները: Միաժամանակ կարգադրում է Եփրատ գետի վրա կամուրջներ գցել: Եվ Փոքր Հայքը հանձնում է Արիստորուլոսին¹¹⁷, իսկ Սոֆենի թագավորութունը (Մոփաց երկիրը) Սոհեմին¹¹⁸, երկուսին էլ տալով թագավորական նշաններ: Հենց այդ ժամանակ Վոլոգեսի դեմ առաջ եկավ նրա որդի Վար-

et abscessere Armenia Parthi, tamquam differrent bellum.

VIII. Sed apud senatum omnia in maius celebrata sunt sententiis eorum, qui supplicationes et diebus supplicationum vestem principi triumphalem, utque ovans urbem iniret, effigiemque eius pari magnitudine ac Martis Ultoris eodem in templo censuere, praeter suetam adulationem laeti, quod Domitium Corbulonem retinendae Armeniae praeposuerat videbaturque locus virtutibus patefactus. Copiae Orientis ita dividuntur, ut pars auxiliarium cum duabus legionibus apud provinciam Suriam et legatum eius Quadratum Ummidium remaneret, par civium sociorumque numerus Corbuloni esset additis cohortibus alisque, quae in Cappadocia hiemabant. Socii reges, prout bello conducirer, parere iussi; sed studia eorum in Corbulonem promptiora erant. Qui ut famae instaret, quae in novis coeptis validissima est, itinere propere confecto, apud Aegeas, civitatem Ciliciae, obvium Quadratum habuit, illuc progressum, ne, si ad accipiendas copias Syriam intravisset Corbulus, omnium ora in se verteret, corpore ingens, verbis magnificis et super experientiam sapientiamque etiam specie inanum validus.

IX. Ceterum uterque ad Vologaesem regem nuntiis monebant, pacem quam bellum mallet datisque obsidibus

դանն իբրև ախոյան. Պարթևները հեռացան Հայաստանից, կարծես թե պատերազմը հետաձգում էին:

Գլ. 8. Սակայն ծերակույտում այդ բոլորը գերազնահատվում էր այն անդամների կողմից, որոնք կարծում էին, թե պետք է նշանակել ընդհանուր մաղթանք և մաղթանքի օրերին Ներոնը պիտի հագած լինի հաղթատոնի հագուստ, որ նա հաղթատոնով մուտք պիտի գործի Հռոմ, որ պետք է դնել Ներոնի արձանը վրիժառու Մարսի (Արիսի) արձանի մեծությամբ միևնույն տաճարում: Բացի սովորական շոգոքորթությունից ուրախանում էին, որ Հայաստանը պահելու համար նշանակել էր Դոմիտիոս Կորբուլոնին և թվում էր, թե առաքինությունների համար ասպարեզ է բացված: Արևելքի զորքերն այնպես էին բաժանված, որ օժանդակ զորքերի մի մասն և երկու լեգեոն մնում էին Սիրիա պրովինցիայում, լեզատ Ումմիդիոս Կվադրատուսի ղեկավարությամբ, իսկ Հռոմեական և դաշնակից նույնաքանակ զորքը Կորբուլոնի հրամանատարության տակ, որին պիտի ավելանան Կապադովիայում ձմեռող կոնորտներն և հեծելազորերը: Դաշնակից թագավորներին հրամայված էր լսել հրամանատարներին, որպեսզի օգտակար լինեն պատերազմին: Նրանք ավելի էին հակված Կորբուլոնի հրամանատարության տակ լինելու: Կորբուլոնը, որպեսզի իր փառքը մեծացնի (իսկ փառքը սկսվող ձեռնարկություններում շատ մեծ նշանակություն ունի), շտապ անցնում է ճանապարհը և Կիլիկիայի քաղաք Էգենում¹¹⁹ հանդիպում է Կվադրատուսին. վերջինը շտապել էր այնտեղ, որպեսզի, եթե Կորբուլոնը մտնի Սիրիա՝ զորքերն ընդունելու համար, բոլորի ուշադրությունը չդառնա նրա վրա, որովհետև նա ուներ հսկա մարմին, գիտեր մեծ կարևորություն տալ իր ասածին և բացի փորձառությունից և ողջախոհությունից՝ հեղինակություն էր ներշնչում մինչև անգամ դատարկ զորքերում:

Գլ. 9. Երկուսն էլ Վոլոգես թագավորի մոտ սուրհանդակներ ուղարկելով համոզում էին, որ նա պատերազմից գերադասի խաղաղությունը և, պատանդներ տալով, շարուն-

solitam prioribus reverentiam in populum Romanum continuaret. Et Vologaeses, quo bellum ex commodo pararet, an ut aemulationis suspectos per nomen obsidum amoveret, tradit nobilissimos ex familia Arsacidarum. Accepitque eos centurio Insteius ab Ummidio missus, forte prior ea de causa adito rege. Quod postquam Corbuloni cognitum est, ire praefectum cohortis Arrium Varum et recipere obsides iubet. Hinc ortum inter praefectum et centurionem iurgium ne diutius externis spectaculo esset, arbitrium rei obsidibus legatisque, qui eos ducebant, permissum; atque illi recentem gloria et inclinatione quadam etiam hostium Corbulonem praetulere. Unde discordia inter duces, querente Ummidio praerepta, quae suis consiliis patravisset; testante contra Corbulone non prius conversum regem ad offerendos obsides, quam ipse dux bello delectus spes eius ad metum mutaret. Nero quo componeret diversos, sic evulgari iussit, ob res a Quadrato et Corbulone prospere gestas laurum fascibus imperatoriis addi. Quae in alios consules egressa coniunxi.

(բաղվածք)

XXXIV. ...Eius anni principio mollibus adhuc iniitiis prolatatum inter Parthos Romanosque de obtinenda Armenia bellum acriter sumitur, quia nec Vologaeses sinebat fratrem Tiridaten dati a se regni expertem esse

նակի հարգանք ցույց տալ դեպի Հռոմեական ժողովուրդը, ինչպես սովորաբար անում էին նրա նախորդները: Իսկ Վոլոգեսը, որպեսզի թե՛ պատերազմին հարմար նախապատրաստվի և թե՛ պատանդների անվան տակ իրենից հեռացնի կասկածելի մրցակիցներին, հանձնում է Արշակունիների ընտանիքից ամենաերևելիներին: Նրանց ընդունեց Ումմիդիուսի կողմից ուղարկված Ինստեյուս ցենսուրիոնը, որը զբանից առաջ այդ գործով եղել էր թագավորի մոտ: Երբ Կորբուլոնն իմացավ այդ մասին, հրամայեց կոհորտի հրամանատար (պրեֆեկտ) Առիուս Վարուսին գնալ և պատանդներին ընդունել: Այստեղից հրամանատարի (պրեֆեկտի) և ցենսուրիոնի միջև վեճ ծագեց և, որպեսզի օտարների առաջ երկար չտևի այդ տեսարանը, վեճի որոշումը հանձնվում է այն պատանդներին և պատգամավորներին, որոնք նրանց տանում էին. և նրանք գերադասեցին Կորբուլոնին թե՛ թարմ փառքի և թե՛ նույնիսկ թշնամիների մեջ տարածված ինչ-որ համակրանքի հետևանքով: Այստեղից առաջ եկավ հրամանատարների միջև տարաձայնություն, ընդ որում Ումմիդիուսը գանգատվում էր, որ իրենից խլեցին այն, ինչ նա ի կատար էր ածել իր որոշումով. իսկ Կորբուլոնը պնդում էր հակառակը, որ թագավորը պատանդներ տալու որոշման եկավ միայն այն ժամանակ, երբ Կորբուլոնն ընտրվեց պատերազմի առաջնորդ և թագավորի հույսերը փոխվեցին վախի: Ներոնը, որպեսզի հաշտեցնի տարաձայնություններին, հրամայեց հրապարակել հետևյալը՝ թե՛ Կվադրատուսի և թե՛ Կորբուլոնի կողմից հաջող տարված գործերի պատճառով կայսերական խուրձերին¹²⁰ դափնի ավելացավ: Այն, ինչ կատարվել է տարբեր կոնսուլների ժամանակ, ես միացրի:

(բաղվածք)

Գլ 34. ... Թեպետ և Հայաստանին տիրելու համար Պարթևների և Հռոմայեցիների միջև եղած պատերազմը մինչ այժմ դանդաղ էր ընթանում, այս տարվա սկզբում սուր բնույթ ընդունեց, որովհետև Վոլոգեսը թույլ չէր տալիս, որ իր եղբայր Տիրիդատը հեռացվի այն թագավորու-

aut alienae id potentiae donum habere, et Corbulo dignum magnitudine populi Romani rebatur parta olim a Lucullo Pompeioque recipere. Ad hoc Armenii ambigua fide utraque arma invitabant, situ terrarum, similitudine morum Parthis propiores conubiisque permixti ac libertate ignota illud magis ad servitium inclinantes.

XXXV. Sed Corbuloni plus molis adversus ignaviam militum quam contra perfidiam hostium erat. Quippe Syria transmotae legiones, pace longa segnes, munia castrorum Romanorum aegerrime tolerabant. Satis constitit fuisse in eo exercitu veteranos, qui non stationem, non vigiliis inissent, vallum fossamque quasi nova et mira viserent, sine galeis, sine loriceis, nitidi et quaestuosi, militia per oppida expleta. Igitur dimissis, quibus senectus aut valitudo adversa erat, supplementum petivit. Et habiti per Galatiam Cappadociamque dilectus, adiectaque ex Germania legio cum equitibus alariis et peditatu cohortium. Retentusque omnis exercitus sub pellibus, quamvis hieme saeva adeo, ut obducta glacie nisi effossa humus tentoriis locum non plaerberet. Ambusti multorum artus vi frigoris, et quidam inter excubias examinati sunt. Annotatusque miles, qui fascem lignorum gestabat, ita praeriguisse manus, ut oneri adhaerentes truncis brachiis deciderent.

Թյունից, որը ինքն էր ավել նրան կամ թե ուրիշ պետու-
թյունից ընդունի այն իբրև նվեր. իսկ Կորբուլոնն էլ Հռո-
մեական ժողովրդի մեծությանն արժանի էր համարում, որ
Նուկուլլուսի և Պոմպեյուսի երբեմնի նվաճած երկիրը հետ
սաացվի: Ընդ սմին Հայերն էլ երկկողմանի հավատարմու-
թյան հետևանքով հրավիրում էին թե մեկ և թե մյուս կող-
մի զորքերին: Հայերը տեղադրությամբ և բարձրի նմա-
նությամբ Պարթևներին ավելի մոտ էին կանգնած և խառ-
նըված էին նրանց հետ ամուսնություններով և, որովհետև
ազատությունը նրանց անձանոթ էր, ավելի էին հակվում
դեպի Պարթևական ստրկությունը:

Գլ. 35. Բայց Կորբուլոնի համար ավելի զժվար էր
պայքարել զինվորների փոքրոգության, քան թշնամիների
նենդության դեմ, քանի որ Սիրիայից փոխադրված լեգեոն-
ներն երկարատև խաղաղության հետևանքով ծուլացել էին
ու Հռոմեական բանակային պարտականությունները մեծ
դժկամությամբ էին տանում: Բավականին հայտնի է, որ
այդ զորքի մեջ կային վետերաններ, որոնք չէին եղած ոչ
պահակակետերում և ոչ էլ գիշերապահության մեջ, իսկ
պատանելին ու խրամատին նայում էին իբրև մի նոր ու
զարմանալի բանի: Դրանք իրենց զինվորական պարտակա-
նությունները կատարել էին քաղաքներում առանց սաղա-
վարտի ու զրահի, լինելով փափկակյաց և ընչաքաղց: Այդ
պատճառով Կորբուլոնը ցրելով նրանց, որոնց խանդարում
էր ծերությունը կամ վատառողջությունը, համարում պա-
հանջեց: Զորահավաք կատարվեց Գալատիայում ու Կապա-
դովկիայում, ավելացրին Գերմանիայից մի լեգեոն, ինչպես
նաև օժանդակ հեծելազոր ու հետիոտան կոնորաներ: Ամբողջ
զորքը պահվեց մորթե վրանների տակ, թեպետև ձմեռն
այնքան սաստիկ էր, որ սառցապատ գետնին վրան խփել
առանց փորելու չէր կարելի: Շատերի մարմնի անդամները
ուժեղ սառնամանիքից ցրտահար եղան, իսկ մի քանիսը
պահակ կանգնած՝ անշնչացան: Նկատված էր մի զինվոր,
որը մի խուրձ փայտ էր տանում. սրա դաստակներն այն-
պես էին ցրտահար եղել, որ, կպչելով բռնին, պոկվեցին

Ipsē cultu levi, capite intecto, in agmine, in laboribus frequens adesse; laudem strenuis, solacium invalidis, exemplum omnibus ostendere. Dehinc quia duritiam caeli militiaeque multiabnuebant deserebantque, remedium severitate quaesitum est. Nec enim, ut in aliis exercitibus, primum alterumque delictum venia prosequeretur, sed qui signa reliquerat, statim capite poenas luebat. Idque usu salubre et misericordia melius apparuit: quippe pauciores illa castra deseruere quam ea, in quibus ignoscatur.

XXXVI. Interim Corbulo legionibus intra castra habitis, donec ver adolesceret, dispositisque per idoneos locos cohortibus auxiliariis, ne pugnam priores auderent, praedicat. Curam praesidiorum Paccio Orfito, primi pili honore perfuncto, mandat. Is quamquam incautos barbaros et bene gerendae rei casum offerri scripserat, tenere se munimentis et maiores copias opperiri iubetur: sed rupto imperio, postquam paucae e proximis castellis turmae advenerant pugnamque imperitia poscebant, congressus cum hoste funditur; et damno eius exterriti, qui subsidium ferre debuerant, sua quisque in castra trepida fuga redire. Quod graviter Corbulo accepit increpitaque Paccium et praefectos militesque tendere extra val-

մարմնից և նախաբազուկներից ու ընկան: Ինքը Կորբուլոնը թեթև հագնված, գլուխը չծածկած՝ հաճախ երևում էր թե արշավի ընթացքում և թե աշխատանքների ժամանակ. նա, գովելով ջանասերներին և մխիթարելով թուլյերին, բոլորին օրինակ էր ցույց տալիս: Հետո, որովհետև շատերը հրաժարվում էին տանել թե երկնքի և թե ռազմական կյանքի դաժանությունն ու դասավիճակ էին լինում, Կորբուլոնը խրատության մեջ էր տեսնում զրա դեմ պայքարելու միջոցը: Արդարև Կորբուլոնը չէր ներում ոչ առաջին, ոչ երկրորդ հանցագործությունը, ինչպես այդ լինում է ուրիշ զորքերում, իսկ ով թողնում էր ռազմադրոշմ, խսկույն մահապատիժ էր ստանում: Եվ այդ ավելի առողջ ազդեցություն ունեցավ, քան գթասրտությունը, որովհետև նրա բանակին ավելի քչերն էին լքում, քան այն զորքերում, որտեղ ներողամիտ էին լինում:

Գլ. 36. Այդ ժամանակամիջոցում Կորբուլոնը լեզեոնները պահեց ձամբարում, մինչև որ գարունն ուժի մեջ մտնի: Օժանդակ կոհորաները տեղավորելով հարմար տեղերում, Կորբուլոնը կարգադրում է, որ Հռոմայեցիներն առաջինը չսկսեն մարտը: Պահակակետերի հոգատարությունը հանձնում է Պակիլիուս Օրֆիտուսին, որը կատարում էր առաջին մանիպուլի¹²¹ ցենտուրիոնի պարտականությունները: Թեպետ գրեթե էր, որ բարբարոսներն իրենց անզգուշ են պահում և առիթ են տալիս նրանց հաջող հարվածելու, հրաման է ստանում մնալ ամրություններում և սպասել ավելի մեծ զորաբանակի. բայց այդ հրամանը խախտվեց, երբ մերձակա ամրություններից մոտեցան մի քանի հեծեղազորային վաշտեր և անփորձությունից սկսեցին մարտ պահանջել, ընդհարվելով թշնամու հետ, ջարդվեցին: Այն ջոկատները, որոնք պետք է օգնության դային, սարսափահար եղած այդ կորուստից՝ տագնապալից վախուստի դիմեցին, և յուրաքանչյուրը վերադարձավ իր ձամբարը: Կորբուլոնն այդ լուրն ընդունեց դառնությամբ, նախատեց Պակիլիուսին ու պրեֆեկտներին և հրամայեց զինվորներին մնալ խրամատից դուրս.

lum iussit; inque ea contumelia detenti nec nisi precibus universi exercitus exoluti sunt.

XXXVII. At Tiridates super proprias clientelas ope Vologaesis fratris adiutus, non furtim iam, sed palam bello infensare Armeniam, quosque fidos nobis rebatur, depopulari, et si copiae contra ducerentur, eludere hucque et illuc volitans plura fama quam pugna exterrere. Igitur Corbulo quaesito diu proelio frustra habitus et exemplo hostium circumferre bellum coactus, dispertit vires, ut legati praefectique diversos locos pariter invaderent. Simul regem Antiochum monet proximas sibi praefecturas petere. Nam Pharasmanes interfecto filio Radamisto quasi proditore, quo fidem in nos testaretur, vetus adversus Armenios odium promptius exercebat. Tuncque primum illecti Moschi, gens ante alias socia Romanis, avia Armeniae incursavit. Ita consilia Tiridati in contrarium vertebant, mittebatque oratores, qui suo Parthorumque nomine expostularent, cur datis nuper obsequiis redintegrataque amicitia, quae novis quoque beneficiis locum aperiret, vetere Armeniae possessione depelleretur. Ideo nondum ipsum Vologaesen commotum, quia causa quam vi agere mallent; sin perstaretur in bello, non defore Arsacidis virtutem fortunamque saepius

նրանք պահվեցին այդ վիրավորական դրության մեջ. ազատվեցին միայն այն ժամանակ, երբ նրանց համար խնդրեց ամբողջ զորքը:

Գլ. 37. Եվ Տիրիդատը, բացի իր սեփական Ակոմնակիցներից, օգնություն ստանալով իր եղբայր Վոլոգեսից, արդեն ոչ թե դադարագույն, այլ բացահայտ թշնամեական գործողություններ սկսեց Հայաստանի դեմ: Նա ապվերում էր նրանց, ուս մեզ հավատարիմ էր համարում, իսկ եթե նրա դեմ զորք էր գուրս բերվում, նա խույս էր առնում, և թրոնելով մեկ այստեղ, մեկ այնտեղ, ավելի շատ անաբեկում էր համբավով, քան պատերազմով: Այդպիսով Կորբուլոնսը իզուր էր երկար ժամանակ ձգտում մարտի բռնկել և ստիպված էր թշնամիների օրինակով պատերազմը շարժեցրել: Նա բաժանում է իր ուժերը, որպեսզի լեզատներն ու պրեֆեկտները տարբեր տեղերում հավասարապես ներխուժեն: Միաժամանակ նա խորհուրդ է առնում Անտիոքոս թագավորին՝ հարձակվել իրեն մերձակա շրջանների վրա: Փարսամանը, սպանելով իր որդի Ռադամիստին իբրև դավաճանի, որպեսզի դրանով վեպավի նրա հավատարմությունը դեպի մեզ, հայերի վրա ավելի եռանդուն կերպով էր թափում իր հին ատելութունը: Եվ հենց այդ ժամանակ աստալին անգամ մեր կողմը դրավված Մոսքերը¹²² հարձակվեցին Հայաստանի հեռավոր վայրերի վրա: Այս ցեղին ուրիշներից ավելի հավատարիմ է Հռոմայեցիներին: Այդպիսով Տիրիդատի մտադրությունները հակառակ հետևանքներ տվին: Տիրիդատն ուղարկում էր պատգամավորներ, որոնք թե Տիրիդատի և թե Պարթևների անունից պահանջեցին պատանդներ և վերանորոգված է բարեկամությունը, որը տեղ է բացում նոր բարի գործերի համար, ինչպես Տիրիդատը պիտի վտարվի Հայաստանի իր հին տիրապետութունից: Վոլոգեսը գեոևս տեղից չի շարժվել այն պատճառով, որ գերադասում է բանակցել, քան բռնի ուժով գործել: Իսկ եթե Հռոմայեցիները պիտի պնդեն պատեճազմի վրա, Արշակունիներին չի պակասի ոչ արիությունը, ոչ էլ բախտը, որը Հռոմայեցիներն արդեն շատ հաճախս փորձել են

iam clade Romana expertam. Ad ea Corbulo, satis com-
perto Vologaesens defectione Hyrcaniae attineri, suadet
Tiridati precibus Caesarem aggredi: posse illi regnum
stabile et res incruentas contingere, si omissa spe lon-
giqua et sera praesentem potioremq; sequeretur.

XXXVIII. Placitum dehinc, quia commeantibus in
vicem nuntiis nihil in summam pacis proficiebatur, col-
loquio ipsorum tempus locumque destinari. Mille equi-
tum praesidium Tiridates affore sibi dicebat: quantum
Corbuloni cuiusque generis militum assisteret, non sta-
tuere, dum positis loriceis et galeis in faciem pacis veni-
retur. Cuiusque mortalium, nedum veteri et provido
duci, barbarae astutiae patuissent: ideo artum inde nu-
merum finire et hinc maiorem offerri, ut dolus pareretur:
nam equiti sagittarum usu exercito si detecta corpora
obicerentur, nihil profuturam multitudinem. Dissimulato
tamen intellectu, rectius de iis, quae in publicum consu-
lerentur, totis exercitibus coram dissertaturos respondi-
tum locumque delegit, cuius pars altera colles erant clemen-
ter adsurgentes accipiendis peditum ordinibus, pars in
planitiem porrigebatur ad explicandas equitum turmas.
Dieque pacto prior Corbulo socias cohortes et auxilia
regum pro cornibus, medio sextam legionem constituit,

կրած պարտութիւններում¹²³: Դրան ի պատասխան Կոր-
բուլոնը, որին հաստատապես հայտնի գարձավ, որ Վոլոգե-
սը հապաղում է Հիբրկանիայի անջատման պատճառով, խոր-
հուրդ է տալիս Տիրիդատին՝ գնալ ինդերել կայսեր՝ նա կա-
րող է կայսրից ստանալ հաստատուն թագավորութիւն և
խույս տալ արյունահեղութիւնից, եթե, թողնելով հեռա-
վոր ու տարածամ հույսը, հետամուտ լինի առկային և
ավելի լավին:

Գլ. 38. Հետո որոշվեց՝ որովհետև սուրճանգակներին
փոխադարձաբար դես ու դեն ուղարկելով խաղաղության
գործը բոլորովին չի շահում, նշանակել տեղն ու ժամանա-
կը, որպեսզի իրենք անձամբ բանակցեն: Տիրիդատն ասաց,
որ իր հետ կունենա հազար ձիավորից բաղկացած մի պա-
հակախումբ, ինքը չի որոշում, թե Կորբուլոնի մոտ ինչքան
ու ինչ տեսակի զինվորներ կլինեն, միայն թե, մի կողմը
դնելով զրահն ու սաղավարտը, հանդես գան խաղաղ տես-
քով: Մահկանացուներից ում համար պարզ չէին դարձել
բարբարոսական նենգամտութիւնները, չխոսելով արդեն
փորձված ու կանխատես սուաջնորդի մասին: Այնտեղ հա-
մատ թիվ է որոշվում, իսկ այստեղ մեծ թիվ: (այդ նրա
համար է առաջարկվում), որպեսզի նենգ գործ նախապատ-
րաստվի, որովհետև եթե նետեր արձակելու մեջ վարժ հեծ-
վորների դեմ կանգնեցնես անպաշտպան մարմիններ, ոչ մի
օգուտ չի բերի մարդկանց մեծ թիվը: Մակայն Կորբուլոնը,
հասկացածը թագցնելով, պատասխանեց, որ հանրային գոր-
ծերի մասին ավելի ճիշտ կլինի դատել ամբողջական գոր-
քերի ներկայութեամբ. նա տեղ ընտրեց, որի մի մասն աս-
տիճանաբար բարձրացող բլուրներ էին, որոնք հարմար
էին հետևակ զորքի շարքերն ընդունելու համար, իսկ մյուս
մասը հարթավայր էր, որը հարմար էր հեծելազորային
վաշտերի ծավալման համար: Որոշվածն օրն առաջինը Կոր-
բուլոնն էր, որ տեղավորեց թագավորների դաշնակից կո-
հորտներն ու օժանդակ զորքը թևերի. ծայրերում, միջին
տեղում՝ վեցերորդ լեգեոնը, որին ավելացան ու խառնվե-
ցին երրորդ լեգեոնի՝ ուրիշ ճամբարներից գիշերն եկած

cui accita per noctem aliis ex castris tria milia tertiano-
rum permiscuerat, una cum aquila, quasi eadem legio
spectaretur. Tiridates vergente iam die procul adstitit,
unde videri magis quam audiri posset. Ita sine congressu
dux Romanus abscedere militem sua quemque in castra
iubet.

XXXIX. Rex sive fraudem suspectans, quia plura si-
mul in loca ibatur, sive ut comneatus nostros Pontico
mari et Trapezunte oppido adventantes interciperet, pro-
pere discedit. Sed neque comneatibus vim facere potuit,
quia per montes ducebantur praesidiis nostris insessos;
et Corbulo, ne irritum bellum traheretur utque Armenios
ad sua defendenda cogeret, excindere parat castella, si-
bique, quod validissimum in ea praefectura, cognomento
Volandum, sumit; minora Cornelio Flacco legato et In-
steio Capitoni, castrorum praefecto, mandat. Tum circum-
spectis munimentis, et quae expugnationi idonea, pro-
visis, hortatur milites, ut hostem vagum neque paci aut
proelio paratum, sed perfidiam et ignaviam fuga confi-
tentem exuerent sedibus gloriaeque pariter et praedae
consulerent. Tum quadripartito exercitu, hos in testudi-
nem conglobatos subruendo vallo inducit, alios scalas
moenibus admovere, multos tormentis faces et hastas in-
cutere iubet: libritoribus funditoribusque attributus locus,
unde eminus glandes torquerent, ne qua pars subsidium
laborantibus ferret pari undique motu. Tantus inde ardor

երեք հազար զինվորներ, սակայն նրանք միասին ունեին
մի զրոշ, որպեսզի երևա, թե դա միևնույն լեզեոնն է: Երբ
օրն արդեն անցնում էր, Տիրիդատը կանգնեց հեռվում, որ-
տեղից կարելի էր ավելի շուտ տեսանելի, քան լսելի լի-
նել: Այդպիսով առաջնորդներն իրար չհանդիպեցին, և
Հռոմայեցիները հրամանատարը կարգադրեց բոլոր զինվոր-
ներին՝ հետ գնալ իրենց ճամբարները:

Գլ. 39. Թագավորը (Տիրիդատը), որովհետև միաժամա-
նակ մեր զորքերը չափազանց շատ տեղեր էին արշավում,
հապճեպ հեռացավ՝ կամ նենգութուն կասկածեց կամ թե
Պոնտական (Սև) ծովի ու Տրապեզունտ քաղաքի վրայով
դեպի մեզ եկող պաշարեղենի արանսպորտները գրավելու
նպատակ ունեի: Սակայն նա չկարողացավ բռնութուն
գործ դնել մեր արանսպորտի վրա, որովհետև արանսպորտը
շարժվում էր մեր պահակախմբերով պաշտպանված լեռնե-
րով. իսկ Կորբուլոնը, որպեսզի պատերազմն անհետևանք
չձգձգվի և Հայերին ստիպի պաշտպանել իրենց գույքը,
մտադրվում է քանդել ամրութունները: Նա իր վրա է
վերցնում Վոլանդ¹²⁴ կոչված ամրութունը, որն ամենաու-
ժեղն էր այդ շրջանում, իսկ փոքր ամրութունները նա
հանձնում է լեգատ Կորնելիոս Ֆլակուսին ու ճամբարների
պրեֆեկտ՝ Ինստեյոս Կապիտոնին: Այդ ժամանակ նա,
դիտելով ամրութունները և նախապատրաստելով այն բո-
լորը, ինչ պիտանի է ամրութունը նվաճելու համար, հա-
մոզում է զինվորներին, նստոցներից զրկեն թափառող
թշամուն, որը ոչ մարտի բռնվել է ցանկանում, ոչ էլ խա-
ղաղութուն է ուզում և որն իր փախուստով ցույց է տալիս
իրեն իբրև նենգ ու փոքրոզի, համոզում է, որ զրա հետ
միասին հոգ տանեն ձեռք բերելու թե՛ փառք և թե՛ ավար:
Ապա նա զորքը բաժանում է 4 մասի. սրանց, հավաքելով
վահաններից կազմված ծածկի տակ, տանում է պատնեհնե-
րը քանդելու, մյուսներին հրամայում է պարիսպներին
սանդուխներ մոտեցնել, շատերին կարգադրում է մեքենա-
ներով ջահեր ու նիզակներ նետել, քարածիգներին ու պար-
սավորներին տեղ է հասկացվում, որտեղից նրանք հեռվից

certantis exercitus fuit, ut intra tertiam diei partem nudati propugnatoribus muri, obices portarum subversi, capta escensu munimenta omnesque puberes trucidati sint, nullo milite amisso, paucis admodum vulneratis. Et inbelle vulgus sub corona venundatum; reliqua praeda victoribus cessit. Pari fortuna legatus ac praefectus usi sunt, tribusque una die castellis expugnatis cetera terrore et alia sponte incolarum in deditioem veniebant.

XL. Unde orta fiducia caput gentis Artaxata aggrediendi. Nec tamen proximo itinere ductae legiones, quae, si amnem Araxen, qui moenia alluit, ponte transgrederentur, sub ictum dabantur: procul et latioribus vadis transiere. At Tiridates pudore et metu, ne, si concessisset obsidioni, nihil opis in ipso videretur, si prohiberet, inpeditis locis seque et equestres copias illigaret, statuit postremo ostendere aciem et dato die proelium incipere vel simulatione fugae locum fraudi parare. Igitur repente agmen Romanum circumfundit, non ignaro duce nostro, qui viae pariter et pugnae composuerat exercitum. Late re dextro tertia legio, sinistro sexta incedebat, mediis decimanorum delectis; recepta inter ordines impedimen-

պիտի կապարե գնդակներ նետեին: Շարժումը ամենուրեք պիտի լիներ հավասար, որպեսզի ոչ մի մասն օգնություն չհասցներ նեղն ընկածներին: Սրանով՝ կովող զորքի մեջ այնպիսի ողևորություն սկսվեց, որ օրվա երրորդ մասում պարիսպները մերկացան պաշտպաններից, զարպասների փականքները կործանվեցին, ամրությունները գրավվեցին գրոհով ու բոլոր չափահասները սրախողխող եղան, հոտմայեցիները զինվորներից ոչ մի զոհ չավին, միայն մի քանիսները վիրավորվեցին. անուազմունակ ժողովուրդը ստրկության վաճառվեց. մնացած ավարը հաղթողներին անցավ: Նույնպիսի ռազմական բախտ ունեցան լեգատն ու պրեֆեկտը: Երեք ամրություններ մի օրում վերցնելուց հետո, մնացածներն անձնատուր եղան մասնավոր ահից, մասամբ էլ բնակիչների ցանկությամբ:

Դր. 40. Այստեղից առաջ է դալիս այն համոզումը, որ պետք է հարձակվել հայկական ցեղի մայրաքաղաք՝ Արտաքսատայի (Արտաշատի) վրա: Սակայն լեգեոնները տարվում են ոչ ամենամոտ ճանապարհով, որովհետև, եթե լեգեոնները փոխադրվեին Արտաքսատայի պարիսպները ողողող Արաքս գետի վրա եղած կամրջով, հարվածի տակ կընկնեին. նրանք անցան հեռու տեղից ու ավելի լայն ծանփազուտներով: Իսկ Տիրիզատն ամոթի ազդեցության տակ, ու վախենալով, որ, եթե հնարավորություն տա թշնամուն պաշարելու, կպարզվի իր անզորությունը, իսկ եթե զիմամար տեղերում, որոշեց վերջապես իր մարտական շարքերն ի ցույց դնել ու որոշ օր մարտը սկսել կամ թե փախուստ ձևացնելով՝ դարան նախապատրաստել Այդալիսով նա հանկարծ ցրված ուժերով շրջապատում է ընթացքի մեջ գտնվող Հոռմեական զորքը, ընդ որում մեր առաջնորդն անտեղյակ չէր և զորքը տեղավորել էր այնպես, որ նա հավասարապես ունակ լինի թե՛ ընթանալու և թե՛ մարտի բռնվելու: Այլ թևից գնում էր երրորդ լեգեոնը, ձախից՝ վեցերորդը, իսկ մեջտեղում՝ տասերորդ լեգեոնի ընտրյալ մասերը: Շարքերի միջև էին առնված բեռնված սայլերը, իսկ հետե-

ta, et tergam mille equites tuebantur, quibus iusserat, ut instantibus cominus resisterent, refugos non sequerentur. In cornibus pedes sagittarius et cetera manus equitum ibat, productiores in sinistro per ima collium, ut, si hostis intravisset, fronte simul et sinu exciperetur. Ad sultare ex diverso Tiridates non usque ad ictum teli, sed tum minitans, tum specie trepidantis, si laxare ordines et diversos consecrari posset. Ubi nihil temeritate solutum, nec amplius quam decurio equitum audentius progressus et sagittis confixus ceteros ad obsequium exemplo firmaverat, propinquis iam tenebris abscessit.

XLI. Et Corbulo castra in loco metatus, an expeditis legionibus nocte Artaxata pergeret obsidioque circumdaret, agitavit, concessisse illuc Tiridaten ratus. Dein, postquam exploratores attulere longinquum regis iter, et Medi an Albani peterentur, incertum, lucem opperitur; praemissaque levis armatura, quae muros interim ambiret oppugnationemque eminus inciperet. Sed oppidani portis sponte patefactis se suaque Romanis permisere. Quod salutem ipsis tulit; Artaxatis ignis inmissus, deletaque et solo aequata sunt, quia nec teneri poterant sine valido praesidio ob magnitudinem moenium, nec id nobis virium erat, quod firmando praesidio et capessendo bello divideretur, vel si integra et incustodita relinquerentur, nulla in eo utilitas aut gloria, quod capta essent.

վից հազար հեծվոր էր պաշտանում, որոնց հրամայված էր հարձակվողներին մոտիկից դիմադրել, փախչողներին չհետապնդել: Թևերի ծայրերից գնում էին հետևակ աղեղնավորներն և հեծելազորի մնացած շոկատը, ձախ թևը գնում էր երկարաձգված գծով բլուրների ստորոտներով, որպեսզի, եթե թշնամին ներս խուժի, միաժամանակ հարձակման ենթարկվի թե՛ ճակատից և թե՛ աղեղնաձև թևից: Տիրիդատը գանազան կողմերից էր արշավում, բայց այնքան չէր մոտենում, որ նիզակի հարվածը հասնի, մերթ սպառնում էր, մերթ ահաբեկված էր ձեռնում, փորձելով, արդյոք չի՞ կարող մեր շարքերը կտրել ու անջատ-անջատ հարձակվել: Երբ ոչ մի պատահական անջատում մեր շարքերի մեջ տեղի չունեցավ, այլ միայն հեծելազորի մի զեկուրիոն (տասնապետ), ավելի խիզախ առաջ ընկած լինելով, նետահար եղավ և այդ օրինակը մնացածների հնազանդությունն ամրապնդեց, Տիրիդատը հեռացավ, երբ մութն ընկնելու վրա էր:

Գլ. 41. Եվ Կորբուլոնն ընակեց այդ տեղում և մտածում էր, արդյո՞ք գիշերը չպիտի գնա Արտաքսատայի վրա ու պաշարի այն. նա կարծում էր, որ Տիրիդատն այնտեղ է նահանջել: Հետո, երբ հետախույզները հաղորդեցին, որ թագավորը երկար ճանապարհ է բռնել և հայտնի չէ, թե թու է գնում՝ Մեդերի՞ թե՛ Ալբանների մոտ, Կորբուլոնը սպասում է լույսին: Թեթև զինված զորքը առաջ ուղարկվեց, որպեսզի այդ միջոցին շրջապատեն Արտաքսատայի պարիսպներն և հեռվից սկսեն պաշարումը: Բայց քաղաքացիներն իրենց կամքով բաց արին դարպասները, անձնատուր եղան և իրենց գույքը հանձնեցին Հռոմայեցիներին: Այդ նրանց փրկություն բերեց. Արտաքսատան հրդեհվեց, քար ու քանդ արվեց և հավասարեցվեց հողին, որովհետև պարիսպների լայնածավալության պատճառով առանց ուժեղ պահակազորի չէր կարելի պահել այն, ոչ էլ մենք այնքան ուժ ունեինք, որ զորքը բաժանվեր թե՛ պահակազորն ուժեղացնելու և թե՛ պատերազմը վարելու համար, իսկ եթե մայրաքաղաքն անվթար մնար և առանց պահակազորի, ոչ մի օգուտ և փառք չկար նրանից, որ քաղաքն առնված է:

Adicitur miraculum velut numine oblatum: nam cuncta (extra tectis) hactenus sole illustrata fuere; quod moenibus cingebatur, ita repente atra nube coopertum fulguribusque discretum est, ut quasi infensantibus deis exitio tradi crederetur.

Ob haec consalutatus imperator Nero, et senatus consulto supplicationes habitae; statuaeque et arcus et continui consulatus principi, utque inter festos referretur dies, quo patrata victoria, quo nuntiata, quo relatum de ea esset, aliaque in eandem formam decernuntur....

LIBER XIV

XXIII. At Corbulo post deleta Artaxata utendum recenti terrore ratus ad occupanda Tigranocerta, quibus excisis metum hostium intenderet vel, si pepercisset, clementiae famam adipisceretur, illuc perguit, non infenso exercitu, ne spem veniae auferret, neque tamen remissa cura, gnarus facilem mutatu gentem, ut segnem ad pericula, ita infidam ad occasiones. Barbari, pro ingenio quisque, alii preces offerre, quidam deserere vicus et in avia digredi; ac fuere, qui se speluncis et carissima secum abderent. Igitur dux Romanus diversis artibus, misericordia adversus supplices, celeritate adversus profugos,

Դրան ավելանում է, կարծես, աստվածներից ուղարկված հրաշքը: Մինչ այդ ժամանակ կտուրներից դուրս ամեն ինչ լուսավորված էր արևով. այն տարածութունը, որ շրջապատված էր պարիսպներով, հանկարծ այնպես ծածկվեց սև ամպերով և կայծակները այնպես սկսեցին հատել երկինքը, որ թվում էր, թե քաղաքը կործանման է ենթարկվում աստվածների թշնամական ցասումից:

Այդ հաղթության պատճառով Ներոնը բարձրաձայն ողջունվում է իբրև իմպերատոր, ծերակույտի որոշմամբ մաղթանք է կատարվում. որոշվում է պրինցեպսի համար արձաններ դնել, հաղթակամարներ կառուցել և տալ շարունակական կոնսուլություններ, որոշվում է, որ տոնական հայտարարվեն թե տարած հաղթանակի, թե այդ մասին հայտարարելու և ղեկուցելու օրերը, ինչպես նաև ընդունվում են այլ, նման ձևի որոշումներ....

Գ Ի Բ Ք XIV

Գլ. 23. Եվ Կորբուլոնն Արտաքսատան քանդելուց հետո, կարծում էր, որ պետք է օգտվել նոր ներշնչված ահից Տիգրանակերտը գրավելու համար: Այս քաղաքը քանդելուց հետո, պետք է խորացնել թշնամիներին ազդած ահը, կամ, եթե ներում չնորհի, ձեռք կրերի գթասիրտ մարդու համբավ: Նա ուղևորվում է այնտեղ առանց զորքի կողմից թշնամական գործողությունների ղեկավարելու, որպեսզի ներված լինելու հույսը չվերացնի. սակայն նա մոռացության չի տալիս գզուշական միջոցները, որովհետև գիտե, որ այդ ժողովուրդը դուրսափոփու է՝ որքան վտանգի հանդեպ ծանրաշարժ է, այնքան էլ պատեհ գեպքերում նենգ: Բարբարոսներից յուրաքանչյուրն ըստ իր բնավորության է վարվում. ոմանք աղերսանքով են ղեկավարվում, մյուսները թողնում են գյուղերն և քաղվում են խուլ անկյուններ. եղան և այնպիսիները, որոնք հեռացան քարայրներն և թափարին թանգարժեք գույքը: Այդպիսով Հռոմեական հրամանատարը գործում էր զանազան ձևերով. նա գթառատ էր աղերսողների հանդեպ, արագաշարժ էր փախչողների նկատմամբ,

inmitis iis, qui latebras insederant, ora et exitus specuum sarmentis virgultisque completos igni exurit. Atque illum fines suos praegredientem incursavere Mardi, latrociniiis exerciti contraque irrupentem montibus defensi; quos Corbulo inmissis Hiberis vastavit hostilemque audaciam externo sanguine ultus est.

XXIV. Ipse exercitusque, ut nullis ex proelio damnis, ita per inopiam et labores fatiscebant, carne pecudum propulsare famem adacti; ad hoc penuria aquae, fervida aestas, longinqua itinera sola ducis patientia mitigabantur, eadem pluraque gregario milite tolerantis. Ventum dehinc in locos cultos demessaeque segetes, et ex duobus castellis, in quae confugerant Armenii, alterum impetu captum; qui primam vim depulerant, obsidione coguntur. Unde in regionem Taurauitium transgressus improvisum periculum vitavit. Nam haud procul tentorio eius non ignobilis barbarus cum telo repertus ordinem insidiarum seque auctorem et socios per tormenta edidit; convictique et puniti sunt, qui specie amicitiae dolum parabant. Nec multo post legati Tigranocerta missi patere moenia afferunt, intentos popularis ad iussa; simul hospitale donum, coronam auream, tradebant. Accepitque cum honore; nec quicquam urbi detractum, quo promptius obsequium integri retinerent.

դաժան էր նրանց հետ, ով թագստոց էր մտել. քարայրների մուռքն և ելքը լցնում է ցախով և մացառով ու կրակ տալիս: Մարդերը¹²⁵, որոնք վարժ էին թալանելու մեջ և ներխուժողի դեմ պաշտպանված էին լեռներով, հարձակվեցին Կորբուլոնի վրա, երբ վերջինս անցնում էր նրանց սահմաններով: Նրանց դեմ Կորբուլոնն ուղարկեց Հիբերներին, ավերեց և թշնամու հանդգնություն վրեժը լուծեց օտար արյունով:

Գլ. 24. Ինքն ու զորքը մարտում սչ մի փնաս չկրեցին. բայց այդ պայմաններում շատ էին նեղվում թե պաշարի պակասությունից և թե լարվածությունից, ստիպված էին քաղցը (լուկ) կենդանիների մտով հագեցնել. սրան ավելացրած՝ ջրի պակասությունը, կիզիչ ամառը. երկար ճանապարհների գժվարությունները մեղմվում էին միայն առաջնորդի համբերատարությունը, որը տանում էր նույնն ու ավելին, քան շարքային զինվորը: Այնտեղից գալիս են մշակված վայրեր, որտեղ ցանքսերը հնձված էին, և երկու ամբողջներեց, ուր փախել էին Հայերը, մեկը գրոհով վերցրին. որոնք որ առաջին գրոհը հետ էին մղում, պաշարումով հաղթվեցին: Կորբուլոնն այնտեղից անցավ Տավրաֆրիաների¹²⁶ (Տարոնցիների) շրջանը: Նա խուսափեց չնախատեսված վտանգից: Եվ իսկապես նրա վրանից սչ հեռու գտնվեց մի ոչ-անհայտ ծագում ունեցող զինված բարբարոս, որը խոշտանգման ենթարկվելուց հետո, հայտնեց դավադրության ծրագիրը, հայտնեց, որ ինքն է հեղինակը և մատնեց իր ընկերակիցներին: Նրանք, որոնք բարեկամություն պատրվակով նենգ գործ էին նախապատրաստում, կապտավեցին և պատժվեցին: Փոքր ինչ հետո, Տիգրանակերտից ուղարկված պատգամավորները հայտնում են, որ քաղաքի պարիսպները բաց են և քաղաքացիները սպասում են հրամանի, ու միաժամանակ հանձնում են ոսկե պսակ իբրև նվեր հյուերին: Կորբուլոնն ընդունեց նրանց պատվով. և քաղաքից ոչինչ չհափշտակվեց, որպեսզի չթալանված ժողովուրդն ավելի պատրաստ լինի հնազանդություն:

XXV. At praesidium Legerda, quod ferox iuventus clauserat, non sine certamine expugnatum est; nam et proelium pro muris ausi erant, et pulsati intra munimenta aggeri demum et irrupentium armis cessere. Quae facilius proveniebant, quia Parthi Hyrcano bello distinebantur; miserantque Hyrcani ad principem Romanum societatem oratum, attineri a se Vologaesen pro pignore amicitiae ostentantes. Eos regredientes Corbulo, ne Euphraten transgressi hostium custodiis circumvenirentur, dato praesidio ad litora maris rubri deduxit, unde vitatis Parthorum finibus patrias in sedes remeare.

XXVI. Quin et Tiridaten per Medos extrema Armeniae intrantem praemisso cum auxiliis Verulano legato atque ipse legionibus citis abire procul ac spem belli amittere subegit; quosque nobis adversantis cognoverat, caedibus et incendiis perpopulatus possessionem Armeniae usurpabat, cum advenit Tigranes a Nerone ad capessendum imperium delectus, Cappadocum ex nobilitate, regis Archelai pronepos, sed quod diu obses apud urbem fuerat, usque ad servilem patientiam demissus. Nec consensu acceptus, durante apud quosdam favore Arsacidarum: at plerique superbiam Parthorum perosi, datum a Romanis regem malebant. Additum et praesidium, mille legionarii, tres sociorum cohortes duaeque equitum alae;

Գլ. 25. Եվ Լեգերդա ամրոցը, որտեղ փակվել էր անվախ երիտասարդությունը, վերցրինք ոչ առանց մարտի որովհետև նրանք համարձակվեցին մարտի բռնվել պարիսպների առջև, քշվելով ամրությունների ներսը, նրանք վերջապես տեղի տվին պաշարողական թմբի ու ներխուժողների զինքի ազդեցության տակ: Այդ ավելի հեշտ էր հաջողվում, որովհետև Պարթևներն զբաղված էին Հիրկանների հետ պատերազմելով: Հիրկաններն ուղարկել էին Հռոմեական պրինցեսպի մոտ զինակցություն խնդրելու, մատնանշելով, որ իբրև բարեկամության գրավական իրենք կզբաղեցնեն Վոլոգեսին: Երբ նրանք վերադառնում էին, Կորբուլոնը, որպեսզի նրանք Եփրատը անցնելիս չըջապատվեն թշնամի պահակներով, տվեց նրանց պահակախումբ, որն ուղեկցեց նրանց մինչև Կարմիր ծովի ափերը. այնտեղից, խուսափելով Պարթևական սահմաններից, վերադարձան իրենց հայրենի բնակավայրերը:

Գլ. 26. Տիրիդատը Մեդիայի վրայով մտավ Հայաստանի ծայրագավառները: Կորբուլոնը նախ ուղարկեց լեզատ Վերուլանուսին օժանդակ զորքով, հետո ինքն անձամբ շարժեց լեգեոնները և խկապես ստիպեց նրան (Տիրիդատին) հեռանալ և թողնել պատերազմելու հույսը. որոնց որ Կորբուլոնը ճանաչում էր իբրև մեզ հակառակորդ, սպանություններով և հրդեհներով ավերում էր. և ձեռք էր բերում Հայաստանի տիրապետությունը, երբ եկավ Տիգրանը, որն ընտրված էր Նեբոնի կողմից Հայաստանին տիրապետելու համար: Այդ Տիգրանը Կապադոկիների ավագանիներից էր, Արքելաոս թագավորի ծոռն էր, բայց որովհետև երկար ժամանակ Հռոմում պատանդ էր եղել, իջել էր մինչև ստըրկական համբերությունը: Նա ընդունվեց ոչ բոլորի համաձայնությամբ, քանի որ մի քանիաների մոտ համակրանքը դեպի Արշակունիները դեռ շարունակվում էր. սակայն մեծամասնությունը, խիստ ատելով Պարթևների գոռոզությունը, շատ էր ցանկանում ունենալ Հռոմից տրված թագավոր: Նրան (Տիգրանին) տվին պահակազոր՝ բաղկացած հազար լեգիոնարներից, երեք զաշնակից կոհորտներից և

et quo facilius novum regnum tueretur, pars Armeniae, ut cuique finitima, Pharasmani Polemonique et Aristobulo atque Antiôcho parere iussae sunt. Corbulo in Suriam abscessit, morte Ummidii legati vacuum ac sibi permisam.

LIBER XV

I. Interea rex Parthorum Vologaeses cognitis Corbulonis rebus regemque alienigenam Tigranem Armeniae impositum, simul fratre Tiridate pulso spretum Arsacidarum fastigium ire ultum volens, magnitudine rursus Romana et continui foederis reverentia diversas ad curas trahebatur, cunctator ingenio et defectione Hyrcanorum, gentis validae, multisque ex eo bellis illigatus. Atque illum ambiguum novus insuper nuntius contumeliae extimulat: quippe egressus Armenia Tigranes Adiabenos, conterminam nationem, latius ac diutius quam per latrocinia vastaverat; idque primores gentium aegre tolerabant, eo contemptiois descensum, ut ne duce quidem Romano incursarentur, sed temeritate obsidis tot per annos inter mancipia habiti. Accendebat dolorem eorum Monobazus, quem penes Adiabenum regimen, quod praesidium aut unde peteret, rogitans: iam de Armenia

հեծելազորային երկու ջոկատից, և, որպեսզի ավելի հեշտ լինի նոր թագավորությունը պահպանել, Հայաստանի ուրող մասերը, նայած թե ում էին սահմանակից, հրաման ստացան հնազանդվել Փարսամանին, Պոլեմոնին, Արիստոբուլոսին և Անտիոքոսին¹²⁷: Կորբուլոնը հեռացավ Սիրիա, որը լեգատ Ումմիդիոսի մահից հետո թափուր էր ֆնացել և արվել իրեն՝ Կորբուլոնին:

Գ Ի Բ Ք XV

Գլ. 1. Այդ ժամանակամիջոցին Պարթևների Վոլոգես թագավորը, իմանալով Կորբուլոնի հաջողությունների մասին, և թե Հայաստանում դահ է բարձրացված օտար ծագում ունեցող Տիգրանը, թե միաժամանակ իր եղբայր Տիրիդատն արտաքսված է, Արշակունիների արժանապատվությունն արհարարված է, ցանկանում է գնալ վրեժխնդիր լինելու: Մյուս կողմից նկատի առնելով Հռոմի մեծությունն ու շարունակվող դաշինքը, լինելով դանդաղկոտ բնավորության տեր և գտնվելով Հիրկանիայի (Վրկանիայի) անջատման ազդեցության տակ, Հիրկանիայի, որը պատկանում է ուժեղ ժողովրդին, և գիտակցելով, որ այդ անջատման պատճառով ինքը կապված էր մի շարք պատերազմներով, Վոլոգեսը գալիս էր հակառակ խոհերի: Բայց մինչդեռ նա տատանման մեջ էր, ավելացավ վերավորանք բերող նոր լուրը, որը խթանեց նրան. և իսկապես դուրս գալով Հայաստանից, Տիգրանն ավերել էր Ագիաբենը, սահմանակից երկիրը, ավերել էր ավելի լայն չափերով և ավելի երկարատև, քան այդ լինում է ավազակության ժամանակ. և այդ բանը դառնությամբ էին տանում ժողովուրդների առաջնորդները. նրանք գանգատվում էին, թե արհամարհանքն այն աստիճանի է հասել, որ արշավում են ոչ թե Հռոմայեցի առաջնորդների հրամանատարության տակ, այլ մի պատանդի հանդգնության շնորհիվ, որն այնքան տարիներ շարունակ եղել է ստրկության մեջ: Նրանց կսկիծն ավելի էր բոցավառում Մոնոբազոսը (Մանավազ), որն Ագիաբենի կառավարիչն էր, և շարունակ հարցնում էր՝ թե ի՞նչ օգնություն խնդրի, ուր դիմի. եթե արդեն զիջել են Հայաս-

concessum, proxima trahi; et nisi defendant Parthi, levius servitium apud Romanos deditis quam captis esse. Tiridates quoque regni profugus per silentium aut modice querendo gravior erat: non enim ignavia magna imperia contineri; virorum armorumque faciendum certamen; id in summa fortuna aequius, quod validius; et sua retinere privatae domus, de alienis certare regiam laudem esse.

II. Igitur commotus his Vologaeses concilium vocat et proximum sibi Tiridaten constituit atque ita orditur. Hunc ego eodem mecum patre genitum, cum mihi per aetatem summo nomine concessisset, in possessionem Armeniae deduxi, qui tertius potentiae gradus habetur: nam Medos Pacorus ante ceperat. Videbarque contra vetera fratrum odia et certamina familiae nostrae penates rite composuisse. Prohibent Romani et pacem numquam ipsis prospere lacessitam nunc quoque in exitium suum abrumpunt. Non ibo infitias: aequitate quam sanguine, causa quam armis retinere parta maioribus malueram. Si cunctatione deliqui, virtute corrigam. Vestra quidem vis et gloria in integro est, addita modestiae fama, quae neque summis mortalium spernenda est et a dis aestimatur. Simul diademate caput Tiridatis evinxit, promptam equitum manum, quae regem ex more sectatur, Monaesii, nobili viro, tradidit adiectis Adiabenorū auxiliis,

տանը, այժմ թալանի են ենթակա մերձակա երկրները. և եթե Պարթևները չպիտի պաշտպանեն, ավելի տանելի կլինի Հռոմայեցիների մոտ ստրկութուն անձնատուր եղածներին, քան զերի ընկածների համար: Գահազուրկ եղած Տիրիդատան ավելի ևս ծանր էր իր լուսթյամբ կամ զսպված տրտունջներով, ասելով, թե անգործունեությունը չէ, որ պահվում են մեծ պետությունները, այլ մարդկանց ու զենքերի մրցակցությունը: Մարդկանց բախտի զազաթնակետում այն է ավելի արդարը, որն ավելի ուժեղ է: Մասնավոր ընտանիքների գործն է՝ իրենը պահել, իսկ ուրիշինը վեճի առարկա զարձանելը կազմում է թագավորների փառքը:

Գլ. 2. Այդպիսով, ազգվելով զբանրց, Վուրգեսը խորհրդակցություն է հրավիրում և իրեն ամենից ավելի մոտ նստեցնում է Տիրիդատին ու այդպես է սկսում իր ասելիքը. «Ես ու սա ծնված ենք միևնույն հորից, և, որովհետև, չնայած իր երիցությունը, նա զիջել է ինձ բարձրագույն իշխանությունը, ես նրան տվի Հայաստանի տիրապետությունը: Տիրիդատի տիրապետությունը մեր հզորության երբորդ աստիճանն է կազմում, որովհետև զբանից առաջ Պակորուսը (Բակուրը) տիրացել էր Մեդիային: Եվ թվում էր, թե հավառակ եղբայրների առաջվա ատելություն ու մրցակցություն, մեր ընտանիքի գործերը ես կանոնավոր կերպով կարգավորել էի: Հռոմայեցիները խանդարում ու խախտում են խաղաղությունը, որը երբեք չեն խախտած իրենց համար հաջող կերպով, իսկ այժմ խախտել են իրենց ի կորուստ: Ես չեմ բացասում, որ ես միշտ ավելի ցանկացել եմ մեր պապերի նվաճածը պահել արդարությունը՝ քան արյունով, իրավունքով՝ քան զենքով: Եթե դանդաղկոտությունս պատճառով բաց եմ թողել, կուզեմ արևությունը: Ձեր ուժն և փառքն անսասան են մնացել, ավելացել է համետություն համբավը, որը չպիտի արհամարհվի մահկանացուների ամենամեծերի կողմից և աստվածների կողմից էլ զնահատված է»: Միաժամանակ նա Տիրիդատի գլխին թագ դրեց, պատրաստի հեծելազորային գունդը, որն ըստ սովորության ուղեկցում էր արքային, հանձնեց մեծատոհմիկ

mandavitque Tigranen Armenia exturbare, dum ipse positis adversus Hyrcanos discordiis vires intimas molemque belli ciet, provinciis Romanis minitans.

III. Quae ubi Corbuloni certis nuntiis audita sunt, legiones duas cum Verulano Severo et Vettio Bolano subsidium Tigrani mittit, occulto praecepto, compositius cuncta quam festinantius agerent: quippe bellum habere quam gerere malebat, scripseratque Caesari proprio duce opus esse, qui Armeniam defenderet: Syriam ingruente Vologaese acriore in discrimine esse. Atque interim reliquas legiones pro ripa Euphratis locat, tumultuariam provincialium manum armat, hostiles ingressus praesidiis intercipit. Et quia egena aquarum regio est, castella fontibus inposita; quosdam rivos congestu arenae abdidit.

IV. Ea dum a Corbulone tuendae Syriae parantur, acto raptim agmine Monaeses, ut famam sui praeiret, non ideo nescium aut incautum Tigranen offendit. Occupaverat Tigranocerta, urbem copia defensorum et magnitudine moenium validam. Ad hoc Nicephorius amnis haud spernenda latitudine partem murorum ambit; et ducta ingens fossa, qua fluvio diffidebatur. Inerantque milites et provisi ante commeatus; quorum subvectu

Մոնեսին, ավելացրեց Ադիարենացիները օժանդակ զորքը և հանձնարարեց դուրս վտարել Տիգրանին Հայաստանից, մինչդեռ ինքը, հաշտություն կապելով Հիւրկանների հետ, պետութեան խորքերից հավաքում է ուժեր և հսկայական ռազմամթերք, ու սպառնում է Հռոմեական պրովինցիաներին:

Գլ. 3. Երբ Կորբուլոնը հաստատ ազբյուրից լսանում է այդ մասին, Տիգրանին իբրև օժանդակություն ուղարկում է երկու լեգեոն Վերուլանուս Սևերուսի և Վետտիոս Բոլանուսի հետ, գաղտնի կարգադրութեամբ՝ բոլոր գործերում լինել ավելի շրջահայաց, քան շտապող, քանի որ նա ավելի շատ ցանկանում է ունենալ պատերազմ, քան վարել այն, և գրել էր կայսեր, որ կարիք կա հատուկ հրամանատարի, որը պիտի պաշտպանի Հայաստանը, որ, եթե Վոլոգեսը Միրիա ներխուժի, սուր վտանգի մեջ կընկնի այդ երկիրը: Այդ ժամանակամիջոցում ֆնացած լեգեոնները նա տեղավորում է Եփրատի ափին, պրովինցիալներին շտապ ժողոված ջոկատը ղինում է և պահակախմբերի միջոցով բռնում է ներխուժած թշնամիներին: Եվ որովհետև այդ շրջանը ջրի պակասություն ունի, ամբողջյունները նա կառուցում է ազբյուրների մոտ: Մի քանի գետակներ նա թագցնում է, թաղելով ավազի մեջ:

Գլ. 4. Մինչդեռ այդ նախապատրաստվում էր Կորբուլոնի կողմից Միրիայի պաշտպանութեան համար, Մոնեսը շտապ շարժում է զորքը, որպեսզի ավելի շուտ հասնի, քան լուրն իր մասին, ընդհարվում է Տիգրանի հետ, որն այնքան էլ անտեղյակ չէր և անակնկալի չէր եկած: Տիգրանը գրավել էր Տիգրանակերտ քաղաքը, որն ուժեղ էր թե պաշտպանների շատութեամբ և թե պարիսպների մեծութեամբ: Ընդ սմին ոչ արհամարհելի լայնություն ունեցող Նիկեֆորիում գետը շրջապատում էր պարիսպների մի մասը, իսկ այնտեղ, որտեղ գետով չէր պաշտպանված, անց էր կացրած հսկա մի խրամ: Ներսում Հռոմեական զինվորներ կային, և առաջուց նախատեսված էր մթերքների հավաքումը. երբ մթերքներ բերելու ժամանակ փոքրաթիվ

pauci avidius progressi et repentinis hostibus circumventi ira magis quam metu ceteros accenderant. Sed Partho ad exsequendas obsidiones nulla comminus audacia: raris sagittis neque clausos exterret et semet frustratur. Adiabeni cum promovere scalas et machinamenta inciperent, facile detrusi, mox erumpentibus nostris caeduntur.

V. Corbulo tamen, quamvis secundis rebus suis, moderandum fortunae ratus misit ad Vologaesem, qui expositarent vim provinciae illatam; socium amicumque regem, cohortes Romanas circumsideri: omitteret potius obsidionem, aut se quoque in agro hostili castra positurum. Casperius centurio in eam legationem delectus apud oppidum Nisibin, septem et triginta milibus passuum a Tigranocerta distantem, adit regem et mandata ferociter edidit. Vologaesii vetus et penitus infixum erat arma Romana vitandi; nec praesentia prospere fluebant. Irritum obsidium; tutus manu et copiis Tigranes; fugati, qui expugnationem sumpserant; missae in Armeniam legiones, et aliae pro Suria paratae ultro irrumpere; sibi inbecillum equitem pabuli inopia; nam exorta vis locustarum ambederat, quidquid herbidum aut frondosum. Igitur metu abstruso mitiora obtendens, missurum ad im-

դինվորներն, ավելի ռազմատենչ կերպով առաջ գնալով, հանկարծ շրջապատվում են թշնամիների կողմից, դա մնացածների մեջ ավելի շուտ բարկութուն է բորբոքում, քան վախ է ազդում: Իսկ Պարթևները պաշարման գործողությունների ժամանակ մոտիկից ոչ մի համարձակություն չունեն, քանի որ հատ-հատ նետերն ամրոցի ներսում փակվածներին չեն վախեցնում, միայն իրենք են խարվում: Երբ Ադիաբենացիք սկսում են առաջ քաշել սանդուխներ և մեքենաներ, հեշտությամբ հետ են շարժվում և հետո արտելքի դուրս եկած մեր զինվորների կողմից սպանվում:

Գլ. 5. Սակայն Կորբուլոնը, թեև գործերը հաջող էին գնում, կարծում է, որ պետք է չափավորություն պահպանել հաջողության համար, ուղարկում է Վոլոգեսի մոտ, որպեսզի բացատրություն պահանջեն պրովինցիան ներխուժելու համար, թե ինչո՞ւ են պաշարում Հռոմի դաշնանակից ու բարեկամ թագավորին և Հռոմեական կոնսոլոնները. ավելի լավ է, թող թողնի պաշարումը, թե չէ ինքը՝ Կորբուլոնը նույնպես բանակ կզնի թշնամու երկրում: Այդ առաքելության մեջ ընտրված էր ցենսուրիոն Կասպերիոսը, որը Տիգրանակերտից երեսուն ու յոթ հազար ոսնաչափ հեռավորության վրա գտնվող Նիսիբին (Մծբին) քաղաքի մոտ տեսնում է թագավորին ու խրոխտաբար հայտարարում է հանձնարարությունը: Վոլոգեսն ունէր հին և խորը թափանցած կանոն՝ խուսափել Հռոմեական պատերազմից. ներկայումս էլ գործերը հաջող չեն ընթանում: Պաշարումն ի դուր է. Տիգրանն ապահով է թե՛ զորքի և թե՛ պաշարի տեսակետից: Փախուստի են մասնված նրանք, որոնք պաշարումը ձեռնարկեցին. Հայաստան ուղարկված են լեգեոններ, իսկ մյուս լեգեոնները Սիրիայի սահմաններում են և պատրաստ են այն կողմը ներխուժելու. իսկ իր մոտ հեծելազորը կերի պակասության պատճառով թույլ է, որովհետև հակայական քանակով առաջ եկած մորեխը կերել էր աֆս, ինչ ծածկված էր խոտով կամ տերևով: Այդպիսով Վոլոգեսը խորը թագցնելով վախն ու ծածկվելով մեղմությամբ, պատասխանում է, թե մտադիր է պատգա-

peratorem Romanum legatos super petenda Armenia et firmanda pace respondet: Monaesen omittre Tigranocerta iubet; ipse retro concedit.

VI. Haec plures ut formidine regis et Corbulonis minis patrata ac magnifica extollebant. Alii occulte pepigisse interpretabantur, ut omisso utrimque bello et abeunte Vologaese Tigranes quoque Armenia abscederet. Cur enim exercitum Romanum a Tigranocertis deductum? Cur deserta per otium, quae bello defenderant? An melius hibernavisse in extrema Cappadocia, raptim erectis tuguriis, quam in sede regni modo retenti? Dilata prorsus arma, ut Vologaeses cum alio quam cum Corbulone certaret, Corbulo meritae tot per annos gloriae non ultra periculum faceret. Nam, ut retuli, proprium ducem tuendae Armeniae poposcerat, et adventare Caesennius Paetus audiebatur. Iamque aderat, copiis ita divisis, ut quarta et duodecima legiones addita quinta, quae recens e Moesis excita erat, simul Pontica et Galatarum Cappadocumque auxilia Paeto oboedirent, tertia et sexta et decuma legiones priorque Syriae miles apud Corbulonem manerent; cetera ex rerum usu sociarent partirenturve. Sed neque Corbulo aemuli patiens; et Paetus, cui satis ad gloriam erat, si proximus haberetur,

մավորներ ուղարկել Հռոմեական կայսեր մոտ թե Հայաստանը պահանջելու և թե խաղաղությունն ամրապնդելու համար: Վոլոգեսը հրամայում է Մոնեսին՝ թողնել Տիգրասնակերտը. ինքը հետ է դառնում:

Գլ. 6. Հռոմում շատ շատերն այդ բանակցությունները նկատում էին իբրև հետևանք թագավորի վախի և Կորբուլոնի սպառնալիքների ու գտնում էին հրաշալի: Մյուսները մեկնաբանում էին, թե կա գաղտնի համաձայնություն, որ երկու կողմից էլ պատերազմը դադարեցնում են, Վոլոգեսը հետ է քաշվում, իսկ Տիգրանը նույնպես Հայաստանից պլատի հեռանա: Իսկպես ինչո՞ւ Հռոմեական զորքը հեռացվեց Տիգրանակերտից. ինչո՞ւ խաղաղ ժամանակ թողին այն տեղը, որը պատերազմի ժամանակ պաշտպանում էին. մի՞թե ավելի լավ է ձմեռել Կապադովկիայի սահմաններում շտապ խիստ վրաններում, քան թագավորության նոր պաշտպանած մայրաքաղաքում: Պատերազմն ուղղակի հետաձգված է, որպեսզի Վոլոգեսը պատերազմի ոչ թե Կորբուլոնի, այլ ուրիշի հետ, իսկ Կորբուլոնն էլ՝ վտանգ չստեղծի այդքան տարիների ընթացքում իր ձեռք բերած փառքի համար: Ձե՞ որ, ինչպես զեկուցեցի, Հայաստանը պաշտպանելու համար նա պահանջել էր հատուկ հրամանատար, լուր էր տարածվել, որ Կեսեննիոս Պետուսը գալիս է: Արդեն եկավ. զորքերն այնպես բաժանված էին, որ չորրորդ և տասներկուերորդը լեգեոնները և Մեսիայից (Մյուսիայից) նոր շարժած հինգերորդ լեգեոնը, ինչպես նաև Պոնտական, Գալատական և Կապադովկական օժանդակ ուժերը հնազանդվում էին Պետուսին, իսկ երրորդը, վեցերորդն ու տասներորդը, ինչպես նաև նախապես Սիրիայում գտնված զորքերը մնում էին Կորբուլոնի հրամանատարության տակ: Մնացած զեպքերում, նայած գործի պահանջներին, կամ միանում են կամ անշատանջատ են գործում: Բայց Կորբուլոնը համբերատար չէր զեպի ախոյանը. Պետուսն էլ որի համար բավական փառավոր պիտի լիներ, եթե նա համարվեր Կորբուլոնին ամենամոտ մարդը, արհամարհում էր Կորբուլոնի սխրագործություններն և հաճախ ասում էր,

despiciebat gesta, nihil caedis aut praedae, usurpatas nomine tenus urbium expugnationes dictitans: se tributa ac leges et pro umbra regis Romanum ius victis imposturum.

VII. Sub idem tempus legati Vologaesius, quos ad principem missos memoravi, revertere inriti, bellumque propalam sumptum a Parthis. Nec Paetus detrectavit, sed duabus legionibus, quarum quartam Funisulanus Vettonianus eo in tempore, duodecimum Galavius Sabinus regebant, Armeniam intrat, tristi omine. Nam in transgressu Euphratis, quem ponte tramittebant, nulla palam causa turbatus equus, qui consularia insignia gestabat, retro evasit; hostiaque, quae muniebantur, hibernaculis adsistens semifacta opera fuga perrupit seque vallo extulit; et pila militum arsere, magis insigni prodigio, quia Parthus hostis missilibus telis decertat.

VIII. Ceterum Paetus spretis omnibus necdum satis firmatis hibernaculis, nullo rei frumentariae provisu, rapit exercitum trans montem Taurum recipendis, ut ferebat, Tigranocertis vastandisque regionibus, quas Corbulo integras omisisset. Et capta quaedam castella gloriaeque et praedae nonnihil partum, si aut gloriam cum modo aut praedam cum cura habuisset. Longinquis itineribus percursando, quae obtineri nequibant, corrupto, qui captus erat, commeatu et instante iam hieme, redu-

թե նա (Կորբուլոնը) չի կոտորել, ավար չի վերցրել, թե պաշարման միջոցով քաղաքները նա վերցնում է երևակայության մեջ, թե ինքը (Պետուսը) հաղթվածների վրա հարկ կդնի և օրենքների կենթարկի և թագավորի ստվերի փոխարեն Հռոմեական գերիշխանություն կսահմանի:

Գլ. 7. Մոտավորապես հենց այդ ժամանակ Վոլոգեսի պատգամավորները, որոնց մասին հիշատակել էի, որ ուղարկվել են Հռոմեական պրինցեպսի մոտ, վերադարձան ձեռնուռնայն, և Պարթևները սկսեցին բացահայտ պատերազմ: Պետուսն էլ չհակառակվեց. նա մուտք է գործում Հայաստան՝ երկու լեգեոններով, որոնցից չորրորդն այդ ժամանակ կառավարում էր Ֆունիսուլանուս Վետոնիանուսը, իսկ տասներկուերորդը՝ Գալավիոս Սաբինուսը. սակայն տխուր նշան է տեղի ունենում: Եվ իսկապես Եփրատն անցնելիս (իսկ այն անցնում էին կամուրջով), առանց որևէ բացահայտ պատճառի՝ կոնսուլական նշանները տանող ձիւն խրանեց և հետ փախավ. և զոհը, որը ներկա էր ձմեռանոցի ճամբարի ամրությունները կառուցելիս, երբ աշխատանքների կեսն էր կատարված, ուժ գործադրեց, փախավ և իրեն գցեց խրամատի այն կողմը: Զինվորների կարճ ներզակները բոցավառվեցին. այդ ավելի ևս մեծ հրաշք էր նշանակում, որովհետև թշնամի Պարթևը կովում էր գցովի զենքով:

Գլ. 8. Սակայն Պետուսը, արհամարհելով գուշակման նշանները և բավականաչափ չամբացնելով ձմեռանոցային ճամբարը, հացի պաշար չպատրաստելով, զորքը շտապ փոխադրում է Տավրոս լեռնաշղթայով՝ Տիգրանակերտը հետ վերցնելու համար, ինչպես ինքն էր ասում, և ավերելու այն շրջանները, որ Կորբուլոնը թողել էր անվթար: Եվ նա՝ վերցրած մի քանի ամրություններն ու ձեռք բերած փոքր ինչ փառքը և մի քիչ ավարը կպահեր, եթե փառքի հետ ունեցած լիներ նաև չափավորություն, իսկ ավարի հետ նաև հողատարություն: Երկար անցումներով ու վաղքով անցան այնպիսի տարածություն, որը չէին կարող պահել, և փչացնելով դրավված պաշարը, երբ ձմեռն արդեն վրա էր

xit exercitum conposuitque ad Caesarem litteras quasi confecto bello, verbis magnificis, rerum vacuas.

IX. Interim Corbulo numquam neglectam Euphratis ripam crebrioribus praesidiis insedit; et ne ponti inciendo impedimentum hostiles turmae afferrent (iam enim subiectis campis magna specie volitabant), naves magnitudine praestantes et conexas trabibus ac turribus auctas agit per amnem catapultisque et ballistis proturbat barbaros; in quos saxa et hastae longius permeabant, quam ut contrario sagittarum iactu adaequarentur. Dein pons continuatus, collesque adversi per socias cohortes, post legionum castris occupantur, tanta celeritate et ostentatione virium, ut Parthi omissa paratu invadendae Syriae spem omnem in Armeniam verterent;

X. ubi Paetus imminentium nescius, quintam legionem procul in Ponto habebat, reliquas promiscuis militum commeatibus infirmaverat, donec adventare Vologaesen magno et infenso agmine auditum. Accitur legio duodecima, et unde famam aucti exercitus speraverat, prodita infrequentia. Qua tamen retineri castra et eludi Parthus tractu belli poterat, si Paeto aut in suis aut in alienis consiliis constantia fuisset. Verum ubi a viris militaribus adversus urgentes casus firmatus erat, rursus,

հասնում, (Պետուսը) զորքը հետ տարավ և կայսեր անունով կազմեց մի նամակ, իբր թե պատերազմը վերջացած է: Նամակը լի էր փբուն բառերով, բայց անբովանդակ էր:

Գլ. 9. Այդ ժամանակամիջոցում կորբուլոնը, որը երբեք անուշադրության չէր մատնած եփրատի ափը, բռնեց այն՝ ավելի բազմաթիվ պահակակետերով. և որպեսզի կամուրջ զցելիս թշնամու հեծելազորային վաշտերը չխանգարեն (քանի որ նրանք սահմանակից դաշտերում մեծ ճարպիկությամբ արդեն դես ու դեն էին սլանում), նա զետով առաջ է քաշում իրենց մեծությամբ աչքի ընկնող նավերը, որ միացած էին իրար հետ գերաններով և ուժեղացրած էին աշտարակներով, ու բաբանների և բալիստների օգնությամբ քշում է բարբարոսներին: Քարերն ու նիզակները կպչում էին վերջիններիս ավելի հեռու տարածության վրա, քան կարող էին հասնել հակառակ կողմից զցած նետերը: Հետո շարունակեցին կռուուցել կամուրջը, դիմացի բլուրները բռնում են դաշնակից կոհորտները, հետո լեզեոնների բանակն՝ այնպիսի արագությամբ և ուժերի ցուցադրումով, որ Պարթևները, թողնելով Սիրիայի վրա հարձակվելու պատրաստությունները, իրենց ամբողջ հույսը դարձնում են դեպի Հայաստան:

Գլ. 10. Երբ Պետուսը, չիմանալով սպառնացող վտանգը, հեռու Պոնտոսում պահում էր հինգերորդ լեզեոնը, մնացած լեզեոնները թուլացրեց՝ գինվորներին անխափր տրվող արձակուրդներով, մինչև որ լեցեին, թե Վոլոգեսը մոտենում է մեծ ու կատաղի զորքով: Հրավիրվում է տասներկուերորդ լեզեոնը, և այստեղից նա հույսը դրել էր այն բանի վրա, որ ուժեղացած զորքի լուրը կտարածվի, սակայն թշնամուն հաղորդվեց, որ զորքը փոքրաթիվ է: Սրանով էլ կարելի էր ճամբարը պահել և պատերազմի դանդաղացումով վիժեցնել Պարթևների ծրագիրը, եթե Պետուսը հաստատակամություն ունենար կամ իր կամ ուրիշի ծրագիրները անցկացնելու մեջ: Բայց, երբ Պետուսը շնորհիվ ռազմունակ մարդկանց՝ նեղիչ հանգամանքներից ազատվում

ne alienae sententiae indigens videretur, in diversa ac deteriora transibat. Et tunc relictis hibernis, non fossam neque vallum sibi, sed corpora et arma in hostem data clamitans, duxit legiones quasi proelio certaturus. Deinde amisso centurione et paucis militibus, quos visendis hostium copiis praemiseraat, trepidus remeavit. Et quia minus acriter Vologaeses institerat, vana rursus fiducia tria milia delecti peditis proximo Tauri iugo imposuit, quo transitum regis arcerent; alares quoque Pannonios, robur equitatus, in parte campi locat. Coniux ac filius castello, cui Arsamosata nomen est, abditi, data in praesidium cohorte ac disperso milite, qui in uno habitus vagum hostem promptius sustentavisset. Aegre compulsum ferunt, ut instantem Corbuloni fateretur. Nec a Corbulone properatum, quo gliscentibus periculis etiam subsidii laus augeretur. Expediri tamen itineri singula milia ex tribus legionibus et alarios octingentos, parem numerum e cohortibus iussit.

XI. At Vologaeses, quamvis obsessa a Paeto itinera hinc peditatu, inde equite accepisset, nihil mutato consilio, sed vi ac minis alares exterruit, legionarios obtrivit, uno tantum centurione Tarquittio Crescente turrim, in qua praesidium agitabat, defendere auso factaque sae-

և ամրապնդվում էր, նա վերստին անցնում էր հակառակ և ավելի վատ ծրագրի, որպեսզի չկարծեն, թե նա պետք ունի ուրիշի կարծիքին: Եվ այժմ էլ թողնելով ձմեռանոցները, նա բարձր հայտարարում էր, թե թշնամու դեմ արված են ոչ թե խրամատն ու պատնեշը, այլ մարդիկ և զինքերը, և լեգեոնները տարավ՝ կարծես թե մարտ աալու մտադրու- թյամբ: Հետո, կորցնելով ցենտուրիոնին և փոքրաթիվ զին- վորներ, որոնց նա առաջ ուղարկել էր թշնամու ուժերը հետա- խուզելու համար, տազնապահար վերադարձավ: Եվ որովհե- տև Վոլոգեսը շատ էլ եռանդուն չէր հետապնդում, Պետու- սը, վերստին ներշնչվելով անհիմն ինքնավստահությամբ, երեք հազար ընտիր հետևակ է թողնում Տավրոսի մերձա- կա լեռնաշարի վրա, որպեսզի արգելի թագավորին անցնել- դաշտի մի մասում տեղավորում է իր հեծելազորի զորա- վիգն կազմող Պաննոնական թևային շոկասները: Կնոջն ու որդուն նա թագցրել էր Արսամոսատա (Արշամաշատ)¹²⁸ անունով ամրոցում, ի պաշտպանություն տվել էր մի կո- հորտ. և այդպիսով ցրեց զինվորներին, որոնք ի մի հա- վաքված լինելով, ցրված թշնամուն ավելի եռանդուն դի- մադրած կլինեին: Ասում են, թե դժվարությամբ է համա- ձայնվել խոստովանել Կորբուլոնին իրեն սպանացող վտան- գը: Կորբուլոնն էլ չէր շտապում, որպեսզի վտանգների աճման զուգընթաց աճի նաև օգնության գովասանքը: Սա- կայն Կորբուլոնը հրամայեց, որ երեք լեգեոններից՝ յու- րաքանչյուրից հազարական հոգի, ութ հարյուր թևային հեծվորներ և նույնքան էլ կոհորտներից պատրաստվեն ճա- նապարհ ընկնելու:

Գլ. 11. Եվ Վոլոգեսը, թեպետ և լուր էր ստացել, թե Պետուսը բռնել է ճանապարհները՝ այստեղ հետևակ զորքի, այնտեղ հեծելազորի օգնությամբ, բուրլովին չփոխեց իր ծրագիրը. նա ուժով և սպառնալիքներով ահաբեկեց թևա- յին հեծվորներին ու լեգիոնարներին ջարդեց. միայն մի ցենտուրիոն՝ Տարկվիտիոս Կրեսկենտը համարձակվեց պաշտ- պանել այն աշտարակը, որի մեջ գտնվում էր պահակա- խումբը. հաճախ արտելքներ կազմակերպելով, նա սպա-

pius eruptione et caesis, qui barbarorum propius suggre-
diebantur, donec ignium iactu circumveniretur. Peditum
si quis integer, longinqua et avia, vulnerati castra repe-
tivere, virtutem regis, saevitiam et copias gentium, cuncta
metu extollentes, facili credulitate eorum, qui eadem
pavebant. Ne dux quidem obniti adversis, sed cuncta
militiae munia deseruerat, missis iterum ad Corbulonem
precibus, veniret propere, signa et aquilas et nomen re-
liquum infelicis exercitus tueretur: se fidem interim, do-
nec vita subpeditet, retenturos.

XII. Ille interritus et parte copiarum apud Suriam
relicta, ut munimenta Euphrati inposita retinerentur, qua
proximum et com meatibus non egenum, regionem Com-
magenam, exim Cappadociam, inde Armenios petivit.
Comitabantur exercitum praeter alia sueta bello magna
vis camelorum onusta frumenti, ut simul hostem famem-
que depelleret. Primum e percussis Paccium, primi pili
centurionem, obvium habuit, dein plerosque militum;
quos diversas fugae causas obtendentes redire ad signa
et clementiam Paeti experiri monebat: se nisi victoribus
immitem esse. Simul suas legiones adire, hortari; prio-
rum admonere, novam gloriam ostendere. Non vicos aut
oppida Armeniorum, sed castra Romana duasque in iis
legiones pretium laboris peti. Si singulis manipularibus
praecipua servati civis corona imperatoria manu tribuere-

նուժ էր նրանց, ովքեր բարբարոսներէց շատ էին մոտ դա-
լիս, մինչև որ շրջապատվեց արձակվող կրակներով: Հետևակ
զորքից անփնաս մնացողները զնացին հեռավոր և խուլ ան-
կյունները, վերավորվածները վերադարձան ճամբարը, նրանք
պատմում էին թագավորի քաջության, բազմացեղ զորքի
դաժանության մասին, ամեն ինչ վախից մեծացնելով, ընդ
որում դյուրահավատ էին նրանք, ովքեր նույն վախով
էին բռնված: Նույնիսկ հրամանատարը չպայքարեց այդ
ատելի արարքների դեմ, այլ ինքը լքեց իր ռազմական բո-
լոր պարտականությունները, վերստին ուղարկեց Կորբուլո-
նի մոտ խնդրելու, որ շտապ գա պաշտպանելու թե դրո-
շակներն և արծիվները և թե դժբախտ զորքի մնացած լոկ
անուճը, ասելով, թե իրենք այդ միջոցին հավատարիմ
կմնան իրենց ռազմական պարտքին, քանի շուճ կունենան
բերանում:

Գլ. 12. Կորբուլոնը չվախեցավ, զորքի մի մասը թողեց
Միբիայի մոտ, որպեսզի Եփրատի ափին կառուցված ամ-
բույթյունները պահպանեն. նա ուղևորվում է ամենամոտ և
պարենի կարիք չունեցող ճանապարհով Կոմմազենի շրջա-
նը, հետո՝ Կապադովկիա, այնտեղից՝ Հայաստան: Չորքին
ուղեկցում էին բացի սովորական ռազմական պիտույքներից՝
հացով բարձված մեծաքանակ ուղտեր, որպեսզի միաժամա-
նակ քշեն թե թշնամուն և թե քաղցը: Թշնամու կողմից
քշվածներից նա սկզբում հանդիպում է առաջին մանիպուլի-
ցենտուրիոն Պակկիուսին, հետո նաև շատ զինվորների.
Նրանք փախստի զանազան պատճառներ են բերում. Կոր-
բուլոնը խորհուրդ է տալիս նրանց՝ վերադառնալ դրոշների
տակ և փորձել դիմել Պետուսի գլխարտությանը, ավելաց-
նելով, որ ինքը խնայող է միայն հաղթողների նկատմամբ:
Միաժամանակ նա դիմում է իր լեգեոններին և հորդորում.
հիշեցնում է նախկինը և մատնանշում է նոր փառքը: Նրանց
աշխատանքի վարձը պիտի լինեն ոչ թե Հայաստանի գյու-
ղերն ու քաղաքները, այլ Հռոմեական ճամբարն և նրա մեջ
եղած երկու լեգեոնը: Եթե առանձին զինվորին՝ քաղաքա-
ցուն փրկելու համար՝ գլխավոր հրամանատարի ձեռքով

tur, quod illud et quantum decus, ubi per eorum numerum obrueretur, qui adtulissent salutem et qui accepissent! His atque talibus in commune alacres (et erant, quos pericula fratrum aut propinquorum propriis stimulis incenderent) continuum diu noctuque iter properabant.

XIII. Eoque intentius Vologaeses premere obsessos, modo vallum legionum, modo castellum, quo inbellis aetas defendebatur, adpugnare, propius incedens, quam mos Parthis, si ea temeritate hostem in proelium eliceret. At illi vix contuberniis extrahi, nec aliud quam munimenta propugnabant, pars iussu ducis, et alii propria ignavia, ut Corbulonem opperientes, ac vis si ingrueret, provisus exemplis cladis Caudinae Numantinaeque. Neque eandem vim Samnitibus, Italico populo, ut Parthis, Romani imperii aemulis. Validam quoque et laudatam antiquitatem, quotiens fortuna contra daret, salutis consuluisse. Qua desperatione exercitus dux subactus primas tamen litteras ad Vologaesen non supplices, sed in modum querentis composuit, quod pro Armeniis semper Romanae ditionis aut subiectis regi, quem imperator delegisset, hostilia faceret: pacem ex aequo utilem; ne praesentia tantum spectaret: ipsum adversus duas legio-

տրվում է իբր արտակարգ շքանշան՝ հաղթապսակ, ինչպիսիք և որքան մեծ պատիվ պիտի լինի, երբ մեր հանդեպ պիտի նետվեն մեծ թվով թե նրանք, որոնք փրկություն են բերել, և թե նրանք, որոնք փրկություն են ընդունել: Այս և նման խոսքերից ընդհանրապես ոգևորվելով (բայց կային և այնպիսիները, որոնց եռանդը վառում էր եղբայրների կամ մերձավորների վտանգավոր գրությունը՝ իբրև մասնավոր շարժառիթ), նրանք գիշեր ու ցերեկ շտապ շարունակում են իրենց ճանապարհը:

Գլ. 13. Էլ ավելի մեծ լարվածությամբ Վոլոգեսը ճշնշում էր պաշարվածներին, հարձակվելով մերթ լեզեոնների պատնեղի, մերթ ճամբարի ամրության վրա, որտեղ պայքարում էր անուսուցանակ տարիքը. ավելի մոտիկից էր հարձակվում, քան ընդունված է Պարթևների մոտ, փորձելով թե արդյոք այդ կատաղի քաջությամբ մարտի չէն ներգրավի թշնամուն: Այն ինչ՝ նրանք հաղիվ էին գուրս գալիս ընդհանուր վրաններից և պաշտպանում էին միայն ամրությունները. մի մասն այդ անում էր հրամանատարի կարգադրությամբ, մյուսը՝ սեփական փոքրոգությունից. և որպես Կորբուլոնին սպասողներ, նրանք նախատեսել էին Կառուղինյան և Նումանտինյան պարտությունների օրինակներն այն դեպքի համար, եթե թշնամին ներս խուժեր: Բայց այդպիսի ուժ չունեին ոչ Սամնիտները¹³⁰, ոչ էլ Խալկան ժողովուրդը¹³⁰, ինչպիսին ունեին Հռոմի պետության ախոյան Պարթևները¹³¹: Հնության հզոր և գովական ժամանակ ամեն սնգամ, երբ բախար մեղնից երես էր դարձնում, ողջ մնացածները հոգում էին իրենց մասին: Չորքի այդ հուսահատական գրության ազդեցության տակ՝ հրամանատարն առաջին նամակն է գրում Վոլոգեսին, ոչ ազերսական, այլ գանգատի ձևով կազմած. գանգատվում էր, թե Վոլոգեսը թշնամություն է անում Հայերի պատճառով, որոնք միշտ կամ Հռոմի իշխանության տակ են կամ ենթակա են կայսեր կողմից ընտրված թագավորին, թե խաղաղությունը հավասարապես երկուսին էլ օգտավետ է, թե միայն ներկան չէ, որ պետք է ուշադրության առնել, թե

nes totis regni viribus advenisse; at Romanis orbem terrarum reliquum, quo bellum iuarent.

XIV. Ad ea Vologaeses nihil pro causa, sed oppediendos sibi fratres Pacorum ac Tiridaten rescripsit; illum locum tempusque consilio destinatum, quid de Armenia cernerent; adiecisse deos dignum Arsacidarum, simul ut de legionibus Romanis statuerent. Missi posthac a Paeto nuntii et regis colloquium petiitum, qui Vasacen, praefectum equitatus, ire iussit. Tum Paetus Lucullos Pompeios, et si qua Caesares obtinendae donandaeve Armentae egerant, Vasaces imaginem retinendi largiendive penes nos, vim penes Parthos memorat. Et multum in vicem disceptato, Monobazus Adiabenus in diem posterum testis iis, quae pepigissent, adhibetur. Placuitque liberari obsidio legiones, et decedere omnem militem finibus Armeniorum, castellaque et commeatus Parthis tradi; quibus perpetratis copia Vologaesii fieret mittendi ad Neronem legatos.

XV. Interim flumini Arsaniae (is castra praefluebat) pontem imposuit, specie sibi illud iter expedientis; sed Parthi quasi documentum victoriae iusserant. Namque iis usui fuit; nostri per diversum iere. Addidit rumor sub

ինքը Վոլոգեսը երկու լեզեոնների դեմ եկել է ամբողջ թագավորութան ուժերով, այն ինչ Հռոմայեցիներին մոտ պատերազմին օգնելու համար մեռավ է մի ամբողջ աշխարհ:

Պլ. 14. Դրան Վոլոգեսն ըստ էութան ոչինչ չպատասխանեց, այլ գրեց, որ ինքը պետք է սպասի իր եղբայրների՝ Պակորուսին և Տիրիդատին. որոշեց տեղն ու ժամանակն այն խորհրդակցության, ուր պիտի որոշվի Հայաստանի բախտը: Աստվածներն ավելացրին Արշակունիներին արժանի մի կես՝ միաժամանակ պետք է որոշում ընդունել նաև Հռոմեական լեզեոնների մասին: Դրանից հետո Պետուսի կողմից պատգամավորներ ուղարկվեցին ինդերելու թագավորից, որ բանակցություն տեղի ունենա. Վոլոգեսը հրամայում է գնալ հեծելազորի պետ Վասակին: Այդ ժամանակ Պետուսը հիշատակում է Լուկուլլոսներին, Պոմպեոսներին և այն, ինչ արել են կայսրները Հայաստանին տիրելու և այդ երկիրը պարզեցնելու համար, իսկ Վասակը մատնանշում է, թե Հայաստանը պահելու կամ պարզեցնելու միայն պատրանքն է մեզ մոտ, իսկ իրական ուժը Պարթևների ձեռքումն է: Փոխադարձ երկար քննարկումից հետո, հետևյալ օրը նրանց միանում է Ադիաբենցի Մոնոբազուսը՝ իբրև վկա կնքվելիք պայմանագրի: Որոշվում է՝ որ լեզեոնները պաշարված դրությունից պիտի ազատվեն, որ ամբողջ Հռոմեական զորքանակը պիտի թողնի Հայաստանի սահմանները, որ ամբողջություններն և պաշարեղենը պիտի հանձնվեն Պարթևներին. որոշվում է՝ այդ բոլորը կատարելուց հետո, Վոլոգեսին տալ հնարավորություն՝ պատգամավորներ ուղարկելու Ներոնի մոտ:

Պլ. 15. Այդ ժամանակամիջոցում Արսանիա¹³² (Արածանի) գետի վրա, որը ճամբարի առջևից էր հոսում, կամուրջ գցվեց այն պատրվակի տակ, թե այդ կամուրջն իրեն պիտի ճանապարհ ծառայի, սակայն Պարթևներն իբր ապացույց տարած հաղթության՝ կամուրջն իրենց իշխանութան տակ առան: Եվ իսկապես այդ կամուրջը նրանց պետք եկավ, իսկ մերոնք գնացին հակառակ ուղղությամբ: Դրան

iugum missas legiones et alia ex rebus infaustis, quorum simulacrum ab Armeniis usurpatum est. Namque et munimenta ingressi sunt, antequam agmen Romanum excederet, et circumstetere vias, captiva olim mancipia aut iumenta adgnoscentes abstrahentesque; raptae etiam vestes, retenta arma, pavido milite et concedente, ne qua proelii causa existeret. Vologaeses armis et corporibus caesorum aggeratis, quo cladem nostram testaretur, visu fugientium legionum abstinuit. Fama moderationis quaerebatur, postquam superbiam expleverat. Flumen Arsaniam elephanto insidens, proximus quisque regem vi equorum perrupere, quia rumor incesserat pontem cessurum oneri dolo fabricantium. Sed qui ingredi ausi sunt, validum et fidum intellexere.

XVI. Ceterum obsessis adeo suppeditavisse rem frumentariam constitit. ut horreis ignem inicerent, contraque prodiderit Corbulo Parthos inopes copiarum et pabulo attrito relicturos oppugnationem, neque se plus tridui itinere afuisse. Adicit iure iurando Paeti cautum apud signa, astantibus iis, quos testificando rex misisset, neminem Romanum Armeniam ingressurum, donec referrentur litterae Neronis, an paci annueret. Quae ut augendae infamiae composita, sic reliqua non in obscuro habentur, una die quadraginta milium spatium emensum

լուր ավելացավ, թե լեգեոններն անց են կացրել լծի տակով¹³³ և պատմում էին այլ անհաջողություններ, որոնց նման բան հայերի կողմից ի կատար էր ածվել: Հռոմեական զորքի հեռանալուց առաջ՝ թշնամիները մտան ճամբարի ամբուլթյունները, շրջապատեցին ճանապարհները. նրանք ճանաչում էին մի ժամանակ Հռոմայեցիների կողմից գերի վերցրած իրենց ստրուկներին և զրատն ու հետ էին խլում. հափշտակում էին անգամ հագուստեղենը, պահած զենքերը. վախեցած զինվորը զիջում էր, որպեսզի մարտի ոչ մի առիթ չծագի: Վերջինսը սպանվածների զենքերից և մարմիններից կույտեր էր դիզել, որպեսզի զրանով վկայվի մեր պարտությունը, և չցանկացավ դիտել լեգեոնների փախուստը: Երբ նա իր գոռոզությունը հագեցրեց, սկսեց փնտռել չափավոր մարդու համբավ: Թագավորը փիղ նստած, իսկ նրա մերձավորներից յուրաքանչյուրը ձիու վրա՝ ճեղքում էին Արսանիա գետը, որովհետև լուր էր տարածվել, թե կամուրջը՝ շնորհիվ կառուցողների նենգության ծանրության չի դիմանա: Սակայն նրանք, որոնք համարձակվեցին ոտք կոխել, հասկացան, որ կամուրջն ամուր և վստահելի է.

Գլ. 16. Սակայն հայտնի դարձավ, որ պաշարվածներն այնքան հաց ունեին, որ հացի շտեմարանները այրեցին. Կորբուլոնն էլ հայտարարեց հակառակորդի մասին, որ Պարթևները պաշարից զուրկ են և կերը սպառելուց հետո՝ մտադիր են թողնել պաշարումը և որ ինքը գտնվում էր ոչ ավելի քան երեքօրյա ճանապարհի հեռավորության վրա: Նա ավելացնում է, որ Պետուսը զորոշակների առաջ այն մարդկանց ներկայությամբ, որոնց թագավորն ուղարկել էր վկա լինելու, երզումով ապահովում էր, որ Հռոմայեցիներից ոչ ոք մուտք չի գործի Հայաստան առաջ, քան կստացվի Ներոնի նամակն այն մասին, թե համաձայն է արդյոք խաղաղության: Եթե այդ հնարված է նրա (Պետուսի) անփառունակությունը խորացնելու համար, ապա մնացածը ծածկված չէ խավարով՝ Պետուսը մի օրում կտրելու անցել է քառասուն հազար քայլ (40 մղոն)¹³⁴ տարածու-

esse Paetum, desertis passim sauciis, neque minus de-
formem illam fugientium trepidationem, quam si terga in
acie vertissent. Corbulo cum suis copiis apud ripam
Euphratis obvius non eam speciem insignium et armorum
praetulit, ut diversitatem exprobraret: maesti manipuli ac
vicem commilitonum miserantes ne lacrimis quidem
temperare; vix prae fletu usurpata consalutatio. Decesse-
rat certamen virtutis et ambitio gloriae, felicitium hominum
affectus: sola misericordia valebat, et apud minores
magis.

XVII. Ducum inter se brevis sermo secutus est: hoc
conquerente inritum laborem, potuisse bellum fuga Par-
thorum finire, ille integra utriusque cuncta respondit: con-
verterent aquilas et iuncti invaderent Armeniam absces-
su Vologaesii infirmatam. Non ea imperatoris habere
mandata Corbulo: periculo legionum commotum e pro-
vincia egressum; quando in incerto habeantur Parthorum
conatus, Suriam repetiturum. Sic quoque optimam fortu-
nam orandam, ut pedes, confectus spatiis itinerum alac-
rem et facilitate camporum praeventientem equitem ad-
sequeretur. Exin Paetus per Cappadociam hibernavit. At
Vologaesii ad Corbulonem missi nuntii, detraheret ca-
stella trans Euphraten amnemque, ut olim, medium face-
ret: ille Armeniam quoque diversis praesidiis vacuam
fieri expostulabat. Et postremo concessit rex; dirutaque,

թյուն, տեղ-տեղ ձգելով վերավորներին, և նրա այդ շտապ
փախուստը ոչ պակաս խայտառակ է, քան եթե նա մար-
տուն թիկունք ցույց տված լիներ: Կորբուլոնն, իր զորքե-
րի հետ միասին եփրատի ափին հանդիպելով Պետուսին, իր
առաջ տարած ուղղամտությունն և գեներալին չտվեց այն-
պիսի ձև, որ, տարբերությունն ընդգծելով, կշտամբի
նրան. զինվորները տխուր էին և ողբում էին իրենց ըն-
կերների բախտը, չէին զսպում նույնիսկ արցունքները.
լացն էր պատճառը, որ զորքերի փոխադարձ ողջույնը հա-
զիվ տեղի ունեցավ: Մի կողմն էին թողնված թե արիու-
թյան մրցակցությունը և թե փառքին նախանձախնդիր լի-
նելը—երջանիկ մարդկանց այդ տրամադրությունը, այս-
տեղ ուժի մեջ էր գթասրտությունը, մանավանդ կրտսեր-
ների մոտ:

Պլ. 17. Հրամանատարների միջև տեղի ունեցավ կարճ
խոսակցություն. սա (Կորբուլոնը) գանգատվում էր, որ ի-
զուր է կատարված արշավանքը, պատերազմը կարող էր
վերջանալ Պարթևների փախուստով, իսկ մյուսը (Պետու-
սը) պատասխանեց, որ երկուստեք էլ ուժերն անվթար են
Ֆևացել, թող դարձնեն արժիքներն¹³⁵ և միացած հարձակվեն
Վոլոգեսի հեռանալուց հետո անպաշտպան մնացած Հայաս-
տանի վրա: Կորբուլոնը պատասխանում է, որ կայսրից նա
չունի այդպիսի հանձնարարականներ, որ լեգեոնների
վտանգն է նրան շարժել և հանել պրովինցիայից և, քանի
որ Պարթևների ծրագրները պարզ չեն, ինքը մտադիր է
վերադառնալ Սիրիա: Այդպիսով նա էլ պիտի խնդրի, որ
տրվի լավագույն բախտը, այսինքն, որ երկար ճանապարհ-
ներից հյուժնված հետևակ զորքը համնի արագաշարժ և դաշ-
տերով հեշտությամբ առաջ ընթացող Պարթևական հեծե-
լագորի հետևից: Դրանից հետո Պետուսը ձմեռեց Կապա-
զովկիայում: Վոլոգեսն ուղարկեց Կորբուլոնի մոտ սուրհան-
գակներ, որպեսզի Կորբուլոնը քանդի անդրեփրատյան ամ-
բություններն, և գետը, ինչպես մի ժամանակ էր, լինի

quae Euphraten ultra communiverat Corbulo, et Armenii sine arbitro relictis sunt.

(բաղվածք)

XVIII. At Romae tropaea de Parthis arcusque medio Capitolini montis sistebantur, decreta ab senatu integro adhuc bello neque tum ommissa, dum aspectui consulitur sprete conscientia. ...

XXIV. Inter quae veris principio legati Parthorum mandata regis Vologaesii litterasque in eandem formam attulere: se priora et totiens iactata super obtinenda Armenia nunc omittere, quoniam dii, quamvis potentium populorum arbitri, possessionem Parthis non sine ignominia Romana tradidissent. Nuper clausum Tigranen, post Paetum legionesque, cum opprimere posset, incolumes dimisisse. Satis adprobatam vim; datum et lenitatis experimentum. Nec recusaturum Tiridaten accipiendo diademati in urbem venire, nisi sacerdotii religione attineretur: iturum ad signa et effigies principis, ubi legionibus coram regnum auspicaretur.

XXV. Talibus Vologaesii litteris, quia Paetus diversa tamquam rebus integris scribebat, interrogatus cen-

սահմանագիծ. Կորբուլոնն էլ պահանջում էր, որ թագավորը, զանազան պահակախմբերը հեռացնելով, դատարկի Հայաստանը: Եվ վերջապես թագավորը զիջեց. Կորբուլոնի կառուցած անդրեփրատյան ամրութիւնները քանդվեցին, Հայաստանն էլ մնաց առանց միջնորդ իշխանավորի:

(բաղվածք)

Գլ. 18. Եվ Հռոմում Պարթևներին հաղթելու առթիվ դրվում էին հաղթանշուններ և հաղթակամար Կապիտոլինյան բլրի մեջտեղում. այդպես էր որոշված Սենատի կողմից, երբ դեռ պատերազմն ուժի մեջ էր. այժմ էլ այդ չի դարեցված. չնայած որ լավ գիտեին իրականութունը, բայց դեռ հոգում էին տեսարանների մասին....

Գլ. 24. Այդ դեպքերի ընթացքում, դարձան սկզբին եկան Պարթևների պատգամավորներն և բերին թագավորի հետևյալ ձևի հանձնարարականներն ու նամակը: Այժմ նա թողնում է այն վեճը, որն առաջ և քանի-քանի անգամ ծագել էր Հայաստանին տիրապետելու մասին, որովհետև աստվածները, որոնք կարգադրիչներն են նույնիսկ կարող ժողովուրդների, Հայաստանի տիրապետութունը տվել են Պարթևներին՝ ոչ առանց խայտառակության Հռոմայեցիների համար: Նորերս շրջափակված էր Տիգրանը, հետո՝ Պետուն և լեգեոնները, թեպետ կարող էր նրանց ճգմել, բայց անվնաս բաց է թողել. Պարթևների ուժը բավականին փորձված է, տրված է նաև չափավորության ազայցույցը: Եվ Տիրիդատը մտադիր չէ թագավորական թագն ընդունելու համար հրաժարվել Հռոմ զալուց, եթե նրան չպահանջվի քրոմության պարտականութունները. նա կգա Հռոմեական դրոշակներ և պրինցեպսի արձանի մոտ, այնտեղ լեգեոնների առաջ նա սրբագործութունների միջոցով կստանա թագավորութունը:

Գլ. 25. Որովհետև Վորդեսի նամակն ուներ այդպիսի բովանդակութուն, իսկ Պետուսը գրել էր ուրիշ բան, իբր թե գործերն անվթար են, հարցրին դեսպանների հետ եկած

turio, qui cum legatis advenerat, quo in statu Armenia esset, omnes inde Romanos excessisse respondit. Tum intellecto barbarorum inrisu, qui peterent, quod eriperant, consuluit inter primores civitatis Nero, bellum an pax inhonesta placeret. Nec dubitatum de bello. Et Corbulo militum atque hostium tot per annos gnarus gerendae rei praeficitur, ne cuius alterius inscitia rursus peccaretur, quia Paeti piguerat. Igitur inriti remittuntur, cum donis tamen, unde spes fieret non frustra eadem oraturum Tiridaten, si preces ipse attulisset. Syriaeque executio C. Cestio, copiae militares Corbuloni permisae; et quinta decuma legio ducente Mario Celso e Pannonia adiecta est. Scribitur tetrarchis ac regibus praefectisque et procuratoribus, et qui praetorum finitimas provincias regebant, iussis Corbulonis obsequi, in tantum ferme modum aucta potestate, quem populus Romanus Cn. Pompeio bellum piraticum gesturo dederat. Regressum Paetum, cum graviora metueret, facetiis insectari satis habuit Caesar, his ferme verbis, ignoscere se statim, ne tam promptus in pavorem longiore sollicitudine aegresceret.

XXVI. At Corbulo quarta et duodecima legionibus, quae fortissimo quoque amisso et ceteris exterritis parum

ցենտուրիոնին, թե ի՞նչ վիճակումն է Հայաստանը: Նա էլ պատասխանեց, որ այնտեղից բոլոր Հռոմայեցիները դուրս են եկել: Այդ ժամանակ հասկանալով բարբարոսների ծաղրը, որոնք պահանջում էին այն, ինչ խլած ունեին, Ներոնը խորհրդակցություն ունեցավ պետություն ամենաականավոր մարդկանց հետ, թե ի՞նչն են գերադասում՝ պատերազմ անհայտ ելքով, թե՞ անպատիվ խաղաղությունը: Պատերազմի մասին ոչ մի տատանում չկար: Եվ Կորբուլոնը նշանակվում է այդ գործը վարելու համար, որովհետև նա այդքան տարի ծանոթ էր թե՛ գինվորներին և թե՛ թշնամիներին, որպեսզի մեկ ուրիշի տգիտություն հետևանքով նորից սխալներ չկատարվեն, որովհետև Պետուսի դեպքն ավստասանք էր առաջ բերել: Այդպիսով պատգամավորները ձեռնունայն հետ են ուղարկվում, սակայն տրվում են նվերներ, որպեսզի Տիրիդատը, եթե անձամբ խնդրելիս լինի, չզրկվի նույնը խնդրելու ոչ-ապարդյուն հույսից: Միրիայի կառավարությունը թողնվեց Կայուս Կեստիուսին, իսկ ուղմական ուժերը՝ Կորբուլոնին. ինչպես նաև ավելացրին Պանտոնիայից տասնհինգերորդ լեգիոնը Մարիուս Կելսուսի ղեկավարությամբ: Գրվում է տետրաբքներին¹³⁶, թագավորներին, պրեֆեկտներին¹³⁷ և պրոկուրատորներին¹³⁸ ու պրետորներից նրանց, որոնք կառավարում էին սահմանակից պրովինցիաները, որպեսզի հնազանդվեն Կորբուլոնի հրամաններին. և նրա իշխանությունը համարյա այնչափ աճեց, ինչպիսի իշխանությունն Հռոմեական ժողովուրդը տվել էր Կնեյուս Պոմպեուսին՝ ժովահանների¹³⁹ պատերազմը վարելու համար: Թեպետ վերադարձած Պետուսը վախենում էր ծանրադույն պատժից, կայսրը բավականացավ նրան ծաղր ու ծանախի ենթարկելով համարյա բառացի հետևյալ բառերով, թե ներում է նրան իսկույն, որպեսզի այդչափ դյուրավախ մարդը չհիվանդանա երկարատև անհանգստությունից:

Գլ. 26. Կորբուլոնը չորրորդ և տասներկուերորդ լեգեոնները, որոնք, կարծես թե ամենաքաջներին կորցնելուց և փնացածների ահաբեկվածություն հետևանքով, մարտի

habiles proelio videbantur, in Syriam translatis, sextam inde ac tertiam legiones, integrum militem et crebris ac prosperis laboribus exercitum, in Armeniam dūcit; addiditque legionem quintam, quae per Pontum agens expers cladis fuerat, simul quintadecumanos recens adductos et vexilla delectorum ex Illyrico et Aegypto, quodque alarum cohortiumque, et auxilia regum in unum conducta apud Melitenen, qua tramittere Euphraten parabat. Tum lustratum rite exercitum ad contionem vocat orditurque magnifica de auspiciis imperatoris rebusque a se gestis, adversa in inscitiam Paeti declinans, multa auctoritate, quae viro militari pro facundia erat.

XXVII. Mox iter L. Lucullo quondam penetratum, apertis, quae vetustas obsaepserat, pergit. Et venientes Tiridatis Vologaesisque de pace legatos haud aspernatus, adiungit iis centuriones cum mandatis non inmitibus: nec enim adhuc eo ventum, ut certamine extremo opus esset. Multa Romanis secunda, quaedam Parthis evenisse, documento adversus superbiam. Proinde et Tiridati conducere intactum vastationibus regnum dono accipere, et Vologaesem melius societate Romana quam damnis mutuis genti Parthorum consulturum. Scire, quantum intus discordiarum, quamque indomitas et praeferoces na-

քիչ էին ընդունակ, փոխադրեց Միրթա, հետո նա Հայաստան տարավ վեցերորդ և երրորդ լեգեոնները, որոնց ղինվորական կազմը մնացել էր անվթար և վարժված էր հաճախակի ու հաջող ուղևորական գործողությունների մեջ. նա ավելացրեց հինգերորդ լեգեոնը, որը գործելով Պոնտոսում պարտություն անմասնակից էր, միաժամանակ ավելացրեց նաև տասնևհինգերորդականներին, որոնք նոր էին բերված, ավելացան նաև ընտիր ջոկատներն Իլլիրիայից և Եգիպտոսից և եղած բոլոր հեծելազորային և հետևակ ջոկատներն ու թագավորների օժանդակ զորքերը, որ ի մի էր հավաքել Կորբուլոնը Մելիտենեի¹⁴⁰ մոտ. այդտեղից նա պատրաստվում էր անցնել Եփրատը: Այդ ժամանակ, ըստ օրինքի զորքի համար կատարելով մաքրիչ գոհարբարական արարողություններ, նա զորքը կանչում է ժողովի և խոսում մի ճառ է սկսում թե՛ կայսեր իշխանություն և թե՛ իր կատարած հաջող գործերի մասին, անհաջողությունների պատճառը դրելով Պետուսի անգիտություն վրա: Նա խոսում էր մեծ հեղինակությամբ, որը ուղմիկի համար պերճախոսություն տեղ էր ծառայում:

Գլ. 27. Հետո նա գնում է այն ճանապարհով, որով մի ժամանակ մտել էր Հայաստան Լուկիուս Լուկուլլուսը¹⁴¹, ազատելով այն՝ երկար ժամանակի հետևանքով առաջացած արգելքներից: Տիրիդատից և Վոլոգեսից եկած խաղաղության պատգամավորներին նա չարհամարհեց, նրանց ավելացրեց ցենտուրիոններ, տալով վերջիններին ոչ-անմեղմ բնույթի հանձնարարականներ. քանի որ մինչև այժմ գործերն այնպես չեն գնացել, որ կարիք լինի ծայրահեղ կռվի: Շատ բան է հաջողվել Հռոմայեցիներին, մի քանի հաջողություններ ունեցել են նաև Պարթևները, թող այդ ծառայի իբրև խրատ գոռողության դեմ: Արդ՝ Տիրիդատին օգտավետ է ավերածություններից զերծ մնացած թագավորությունն ընդունել իբրև նվեր, իսկ Վոլոգեսի համար ավելի լավ է հոգալ Պարթևական ժողովրդի օգուտը, դաշնակցելով Հռոմայեցիներին, քան փոխադարձաբար կորուստներ պատճառել իրար: Հռոմայեցիք գիտեն, թե որքան մեծ ներքին

tiones regeret. Contra imperatori suo immotam ubique pacem et unum id bellum esse. Simul consilio terrorem adicere, et megistanas Armenios, qui primi a nobis defecerant, pellit sedibus, castella eorum excindit, plana edita, validos invalidosque pari metu complet.

XXVIII. Non infensum nec cum hostili odio Corbulonis nomen etiam barbaris habebatur, eoque consilium eius fidum credebant. Ergo Vologaeses neque atrox in summam, et quibusdam praefecturis indutias petit: Tiridates locum diemque colloquio poscit. Tempus propinquum, locus, in quo nuper obsessae cum Paeto legiones erant, barbaris delectus est ob memoriam laetioris sibi rei, Corbuloni non vitatus, ut dissimilitudo fortunae gloriam augeret. Neque infamia Paetiangebatur; quod eo maxime patuit, quia filio eius tribuno ducere manipulos atque operire reliquias malae pugnae imperavit. Die pacta Tiberius Alexander, inlustris eques Romanus minister bello datus, et Vinicianus Annius, gener Corbulonis, nondum senatoria aetate, set pro legato quintae legioni inpositus, in castra Tiridatis venire, honori eius, ac ne metueret insidias tali pignore. Viceni dehinc equites adsumpti. Et viso Corbulone rex prior equo desiluit;

երկպառակություններ կան Պարթևների երկրում, թե ինչպիսի անզուսպ և կատաղի ժողովուրդներ է կառավարում նա (Վրոդեսը): Ընդհակառակը, իր կայսեր մոտ ամենուրեք տիրում է անսասան խաղաղություն և միայն այստեղ է պատերազմը: Միաժամանակ նա իբրև խորհուրդ ավելացնում է անարեկիչ առաջարկ-պայման՝ որ Հայերի մեծամեծներին, որոնք առաջինը մեզանից անջատվեցին, տեղահան է անում, նրանց ամբուլթյունները քանդում, հավասար ահ է ազդում թե հարթ և թե լեռնային մասերին, թե ուժեղներին և թե թուլերին:

Գլ. 28. Կորբուլոնի անունը նույնիսկ բարբարոսների մոտ չէր առաջացնում ոչ հակառակության տրամադրություն, ոչ էլ թշնամական ատելություն, ուստի հավատում էին, որ նրա խորհուրդն անսենսոն է: Այդպիսով Վրոդեսն ընդհանրապես համառ չէր և ձգտում էր մի քանի պրեֆեկտուրաների համար զինադադար կնքել: Տիրիդատը պահանջում է նշանակել բանակցության օրն և տեղը: Բարբարոսներն ընտրեցին ամենամոտ ժամանակն և այն տեղը, որտեղ նորերս պաշարված էին Պետուսի լեգեոնները, որովհետև այդ վայրն ուրախ հիշողություն էր առաջացնում նրանց մեջ: Կորբուլոնն էլ չխուսափեց դրանից, որպեսզի բախտի տարբերությունն էլ ավելի բարձրացնի իր փառքը: Պետուսի խայտառակությունն անհանգստություն չէր պատճառում Կորբուլոնին. այդ ավելի ևս ակներախ դարձավ նրանով, որ Պետուսի որդուն, որը տրիրուն էր, հրամայեց շուկատը տանել և զժբախտ մարտի մնացորդները թաղել: Պայմանավորված օրն Տիրիդատի ճամբարն եկան՝ վերջինիս պատիվ ցույց տալու համար ականավոր Հռոմեական հեծելազորական՝ Տիրերիուս Ալեքսանդերը, որը տրված էր Կորբուլոնին իբրև օգնական պատերազմում, և Կորբուլոնի փեսա՝ Վինիկիանուս Աննիուսը, որը թեպետ սենատորական տարիք չուներ, բայց նշանակված էր հինգերորդ լեգեոնի լեգատի փոխանորդ. այդ ապահովությունը տրվեց, որպեսզի Տիրիդատը չվախենա զավաղությունից. հետո վերցրին քսանական հեծվորդներ: Եվ Կորբուլոնին տեսնելուն պես թա-

nec cunctatus Corbulo, sed pedes uterque dexteras mi-
scuere. Exin Romanus laudat iuvenem omissis praeci-
pibus tuta et salutaria capessentem: ille de nobilitate ge-
neris multum praefatus, cetera temperanter adiungit; itu-
rum quippe Romam laturumque novum Caesari decus,
non adversis Parthorum rebus supplicem Arsaciden. Tum
placuit Tiridaten ponere apud effigiem Caesaris insigne
regium nec nisi manu Neronis resumere; et colloquium
osculo finitum.

XXIX. Dein paucis diebus interiectis magna utrimque
specie inde eques compositus per turmas et insignibus
patriis, hinc agmina legionum stetero fulgentibus aquillis
signisque et simulacris deum in modum templi: medio
tribunal sedem curulem et sedes effigiem Neronis susti-
nebat. Ad quam progressus Tiridates, caesis ex more
victimis, sublato capiti diadema imagini subiecit, mag-
nis apud cunctos animorum motibus, quos augebat insi-
ta adhuc oculis exercituum Romanorum caedes aut ob-
sidio: at nunc versos casus; iturum Tiridaten ostentui
gentibus, quanto minus quam captivum?

XXX. Addidit gloriae Corbulo comitatem epulasque;
et rogitante rege causas, quotiens novum aliquid adver-
terat, ut initia vigiliarum per centurionem nuntiari, con-
vivium bucina dimitti et structam ante augurale aram

գավորն առաջինը ցատկեց ձիուց. Կորբուլոնն էլ սպասեց-
նել չավեց իրեն, այլ ոտքի վրա կանգնած նրանք իրար
աջ ձեռքը տվին: Հետո Հռոմայեցին գովեց երիտասարդին,
որը թողնելով վտանգավոր ճանապարհը, բռնել է ապահով
և փրկարար ուղին: Տիրիդատը նախապես շատ խոսելով իր
ցեղի մեծատոհմիկության մասին, համեստորեն ավելացնում
է հետևյալը: Իհարկե կերթա Հռոմ և կտանի կայսեր նոր
պատիվ՝ աղերսարկու Արշակունուն, թեպետ Պարթևները
պարտված չեն պատերազմում: Այդ ժամանակ որոշվեց, որ
Տիրիդատը կայսեր արձանի մոտ դնի թագավորական նշա-
նը և հետ վերցնի միայն Ներոնի ձեռքից. բանակցությունն
ավարտվեց համբույրով:

Գլ. 29. Հետո, մի քանի օր անց, երկու կողմից էլ
փայլուն տեսքով հանդես եկան և կանգնեցին զորքերը՝
այնտեղ դասակներով դասավորված Պարթևական հեծելա-
զորն իր հայրենի զարդարանքներով, այստեղ՝ Հռոմեական
լեզդոնները փայլուն արծիվներով, դրոշակներով և աստ-
վածների արձաններով, կարծես տաճարում լինեին. մեջ-
տեղում կառուցված էր բեմ, բեմի վրա դրված էր կուրուլ
աթոռ¹⁴², և կուրուլ աթոռի վրա Ներոնի արձանը: Դրան
մոտեցավ Տիրիդատը, համաձայն սովորության զոհեր մա-
տուցանելով. գլխից վերցրած ապարոշը մոտեցնում է Ներոնի
արձանի ստորին մասին, ընդ որում բոլորի սրտերը շատ
հուզվեցին, սրանց հույզն ավելի ևս սաստկանում էր նրա-
նից, որ Հռոմեական զորքերի աչքերի առաջ մինչև այժմ
պատկերանում էր սպանությունը կամ պաշարումը, իսկ
այժմ դեպքերը հեղաշրջվեցին. Տիրիդատը պիտի գնա ի ցույց
ժողովուրդներին և ռըչափ է նա պակաս գերի լինելուց:

Գլ. 30. Կորբուլոնը մեծացրեց իր փառքը սիրալիրու-
թյամբ և խրախճանք տալով. և յուրաքանչյուր անգամ,
երբ թագավորը նկատում էր որևէ նոր բան և հարցնում
դրա պատճառը, ինչպես օրինակ՝ որ գիշերապահության
փոխվելու մասին հայտնում է ցենտուրիոնը, որ խրախճան-
քի հյուրերը հեռանում են ազդափողի նշանով, որ առագու-

subdita face accendi, cuncta in maius attollens admiratione prisci moris affectit. Postero die spatium oravit, quo tantum itineris aditurus fratres ante matremque viseret: obsidem interea filiam tradit litterasque supplices ad Neronem.

XXXI. Et digressus Pacorum apud Medos, Volo-gaesen Ecbatanis repperit, non incuriosum fratris: quippe et propriis nuntiis a Corbulone petierat, ne quam imaginem servitii Tiridates perferret neu ferrum traderet aut complexu provincias obtinentium arceretur foribusve eorum adisteret, tantusque ei Romae, quantus consulibus, honor esset. Scilicet externae superbiae sueto non inerat notitia nostri, apud quos vis imperii valet, inania trahuntur.

LIBER XVI

(բաղվածք)

XXIII.Tempus damnationi delectum, quo Tiridates accipiendo Armeniae regno adventabat, ut ad externa rumoribus intestinum scelus obscuraretur, an ut magnitudinem imperatoriam caede insignium virorum quasi regio facinore ostentaret.

(բաղվածք)

XXIV. Igitur omni civitate ad excipiendum principem spectandumque regem effusa....

բաղի¹⁴³ առաջ կառուցված դոհասեղանը վառվում էր տակից զբված ջահով, Կորբուլոնն իր պատասխաններում բարձրացնում էր այդ բոլորի նշանակութունը և զարմանք էր ներշնչում դեպի մեր հին սովորութունները: Հետևյալ օրը Տիրիդատը խնդրեց ժամանակ, որպեսզի նա այդպիսի երկար ճանապարհ ընկնելուց առաջ տեսնի իր եղբայրներին և մորը: այդ միջոցին նա իբրև պատանդ թողեց իր աղջկան և ազերսական նամակ ուղարկեց ներոնին:

Գլ. 31. Եվ բաժանվելով Պակորուսից Մեդիայում, նա Վոլոգեսին գտնում է Էկբատանում (Համագանում), վերջինս հոգում էր իր եղբոր մասին. և իսկապես նա սեփական սուրհանդակների միջոցով պահանջում էր Կորբուլոնից, որ Տիրիդատը չլրի սարկության նման որևէ վիճակ, ստիպված չլինի դենքը հանձնել, պահանջում էր, որ պրովինցիաների կառավարիչները չհրաժարվեն եղբայրաբար զբաղառնվելուց և չստիպեն իրենց սպասել դուրսը, որ Հռոմում նրանց ցույց տրվի կոնսուլին հավասար պատիվ: Իհարկե նրան իբրև օտարների գոռոզության սովոր մարդու հայտնի չէր, որ մեզ մոտ իշխանության ուժն ունի մեծ նշանակութուն, իսկ մնտին անուշադրության է մատնվում:

Գ Ի Բ Ք XVI

(բաղվածք)

Գլ. 23. ... Դատապարտության համար ընտրվեց այն ժամանակը, երբ Տիրիդատը գալիս էր ընդունելու Հայաստանի թագավորութունը, որպեսզի օտար երկրների համար ներքին հանցագործութունը ծածկվի աղմկարարությամբ կամ գուցե նրա համար, որ կայսերական մեծութունը թագավորավայել արարքով այն է՝ երևելի մարդկանց սպանությամբ ցուցադրվի:

(բաղվածք)

Գլ. 24. Այդպիսով ամբողջ քաղաքով (Հռոմ) դուրս էին թափվել հանդիպելու պրինցեպսին (կայսրին) ու նայելու թագավորին (Տիրիդատին)....

CORNELII TACITI
DE GERMANIA

17. ...locupletissimi veste distinguntur, non fluitante, sicut Sarmatae ac Parthi, sed stricta et singulos artus exprimente. ...

37. ...medio tam longi aevi spatio multa invicem damna non Samnis, non Poeni, non Hispaniae Galliaeve, ne Parthi quidem saepius admonuere: quippe regno Arsacis acrior est Germanorum libertas. quid enim aliud nobis quam caedem Crassi, amisso et ipse Pacoro, infra Ventidium deiectus Oriens obiecerit? ...

ԿՈՐՆԵԼԻՈՒՍ ՏԱԿԻՏՈՒՍ
ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

17. ...Շատ հարուստները Սարմատների և Պարթևների նման ծածանվող զգեստներ չեն հագնում, այլ ստարբերվում են սեղմ և առանձին անդամները գծագրող հագուստով ...

37. ...Այդքան երկար ժամանակի¹⁴⁴ ընթացքում բազմաթիվ փոխադարձ կորուստներ ենք պատճառած իրար: Ո՛չ Սամնիտները, ոչ Կարթագենացիք, ոչ Հիսպանիաները կամ Գալլիաները¹⁴⁵, ոչ նույնիսկ Պարթևները ավելի հաճախ չէին հիշեցնում իրենց մասին, որովհետև Գերմանացիների ազատութունը (մեզ համար) ավելի դառն էր, քան Արշակի թագավորութունը: Եվ իսկապես ի՞նչ ուրիշ բան պատճառեց մեզ Արևելքը, բացի Կրասուսի սպանութունից, երբ ընկավ նաև ինքը Պակորուսը (Բակուրը), Արևելքը, որը հետո Վենտիդիուսի²⁴⁶ (հրամանատարության) ներքո հետ շարավեց:

19¹⁸/_X 40 p.

Մանթագրությունները խմբագրելիս՝ պրոֆ. Հ. Կուսիկյանը լրացրել է կերպով օգտվել է հետևյալ աղբյուրներից՝

1. Cornelius Tacitus erkläert von K. Nipperdey, zehnte verbesserte Auflage besorgt von G. Andresen. Berlin 1904. I. B. Sechste verbesserte Auflage besorgt v. G. Andresen. Berlin, 1908. II B.

Մանթագրություններում ցույց են տրված այս հրատարակութան էջերը:

2. Проф. Б. А. Тураев. История древнего Востока под редакцией В. Струве и И. Снегирева. I—II. Л. 1935 г.

3. Н. Марр. 1. Из лингвистической поездки в Абхазию. Известия АН, СПб, 1913, стр. 332—333. 2. Астрономические и этнические значения двух племенных названий армян. З. В. О. Археол. Общ. т. XXV. П. 1921 г., стр. 235. 3. Кавказские племенные названия и местные параллели. 1922 г. стр. 21.

4. В. Струве. Хрестоматия по древней истории.

Ման. 44 հանված է:

5. Տակիտոսի պատմական այս գրվածքի գրաբար թարգմանությունը լույս է տեսել Վենետիկում 1872 թվ. հետևյալ վերնագրով՝ «Տարեգրք սկսեալ ի մանուսէ մեծին Աւգոստեայ»: Թարգմ. Էդուարդ Հիւրմիզեան:

Ծ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ց Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Հանրապետական շրջանում հոռոմայեցիք տարին նշանակում էին իրենց կոնսուլների անունով: Հիշատակված Միսեննա Ստատիլիոսն Աուգուստոսի ժամանակ վարել է կարևոր պաշտոններ: Հոռոմայեցիք թվահանությունը նշանակում էին ըստ կոնսուլությունների, հաշվելով Հռոմի հիմնադրման տարուց: Հռոմը հիմնադրված է ըստ Ատտիկոսի և Վառոնի 754—753 թվին մեր թվ. առաջ, ըստ Կատոնի՝ 752—751 թվ., իսկ ըստ Պլյուտարխի և Դիոդորոսի՝ 751—750 թվ., տես Низе Б. Очерк римской истории и источниковедения, стр. 26, изд. 1910 г.

2. Պրովինցիաները կառավարում էր Հռոմը: Կառավարում էին Սենատի ընտրությամբ նախկին մագիստրատները, սովորաբար նախկին կոնսուլները կամ պրետորները, որոնք կոչվում էին պրոկոնսուլ (proconsul) կամ պրոպրետոր (propraetor): Սրանց իշխանությունն անսահմանափակ էր: Սրանց էր պատկանում բարձր ոստիկանական, դատական և ֆինանսական ղեկավարությունը: Նվաճված երկրները պրովինցիա դարձնելիս, Սենատը հրատարակում էր հատուկ օրենք՝ պրովինցիայի վերաբերյալ (lex provinciae) և հետո տալիս հրահանգներ: Պրոկոնսուլները կամ պրոպրետորներն իրենց կողմից հրատարակում էին էդիկտներ պրովինցիայի վերաբերյալ (edictum provinciale), որի մեջ սահմանվում էր անմիջական կառավարման կարգը: Պրովինցիաները ծառայում էին հարստահարությունների օբյեկտ թեև Հռոմի իշխող դասակարգերի և թե պրովինցիայի կուսակալները համար:

Սահմանամերձ պրովինցիաները կառավարվում էին սկսած Աուգուստոսից՝ կայսեր կողմից նշանակված մարզկանցով. դրանք կոչվում էին Կայսեր պատվիրակներ պրետորի փոխարեն (legati Caesaris pro praetore):

3. Վանոն I (8—11 մ. թվ.), պարթևներին 17-րդ թագավորն էր:

4. Փրատո կամ Հրահատ IV-ը պարթևներին 14-րդ թագավորն էր: Գահ է բարձրացել 37 թվ. մ. թվ. առաջ և մեռել է մ. թվ. 2-րդ տարում: Սրան թունավորել են: Սա էր թագավորությունը նշանավոր է գարձրել սոսկալի սպանություններով:

5. Այսպեղ ակնարկվում են Անտոնիոսի պարտությունն ու փախուստը (36 թվ. մ. թվ. առաջ. ըստ սկադ. Մանանդյանի՝ 37 թվ. ա. Օտոր. և город Арм., стр. 47) և երկու լեգեոնները ու Անտոնիոսի փոխարդ՝ Օպպիոս Ստատիանոսի ոչնչացումը:

6. Փրատ IV-ը Աուգուստուսին վերադարձրել է Կրասսուսից և Անտոնիուսից խրած զորականները և այն զբերիններն, որոնք զանազան էին Փրատի թագավորության մեջ: Տես Անիլուրայի արձանագրությունը В. Струве. Хрестоматия по древней истории М. 1936. т. II, էջ 146.

7. Վախենալով իր գերդաստանի անդամների դավադրություններից, Փրատը Հռոմ էր ուղարկել իր որդիներից և թոռներից չորսական հոգի: Տես հիշված Անիլուրայի արձանագրությունը, էջ 148:

8. Փրատակ և Որոդ. վերջինս Արշակունիները ընտանիքից էր. երկուսն էլ մեռել են անբնական մահով, մեկին սպանել է իր մայրը, մյուսին, իբրև դժան մարդու՝ ապստամբած պարթևները: Տես Cornelius Tacitus հրատ. К. Nipperdey, էջ 142, հ. I (Հետադարձ նշանակված է կրճատ՝ Nipp.):

9. Հռոմայեցիք իրենց մայրաքաղաքն անվանում էին Urbs (քաղաք): Մեր Անդրկովկասում Թբիլիսին նույնպես անվանում են քաղաք:

10. Օկտավիանոս Աուգուստոս (Օկտավիանոս Օգոստոս):

11. Հռոմայեցիները սովորություն ունեին կնքած պահելու ոչ միայն թանգարժեք իրերը, այլ նաև անտեսության սովորական առարկաները, ինչպես են՝ հացը, միսը և այլն:

12. Իգական գծով:

13. Dahas—սկյութական ցեղ, որն ապրում էր Կասպից ծովի հարավ-արևելքում: Տես Nipp., էջ 143, հ. I:

14. 36 թվի (մ. թվ. առաջ տես. ծան. 5) իր պարտությունն ու փախուստը, ինչպես նաև իր փոխանորդի սպանությունը, Անտոնիուսը վերադրում էր Արտավազդի դավաճանության: Անտոնիուսն Արտավազդին հրավիրեց իր կայան Նիկոպոլիս, շրջայեց արծաթե շրթաներով և տարավ նրան Ալեքսանդրիա, իբրև զարդ իր հաղթատոնի համար (34 թ.): Ակտիումում տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո, Կլեոպատրան գլխատել է տալիս Արտավազդին (30 թ.) և գլուխը ուղարկում է Արտավազդի թշնամի՝ մեդերի (մարաց) թագավորին, որից Կլեոպատրան ուզում էր օժանդակություն ստանալ: Низе, հիշ. գիրք, էջ 358:

15. Տիգրան III. սա Արտավազդի որդին էր, սրան դահ են բարձրացնում հռոմայեցիներն Աուգուստուսի հրամանով, 20 թվ. մ. թվ. առաջ, Nipp., էջ 143, հ. I:

16. Աուգուստուսի թոռն էր: Կեսարը Հայաստանի դահը բարձրացրեց Ասորգատականի թագավոր Արիոբարզանին, վերանորոգեց Փրատակի հետ ունեցած համաձայնությունը, անձամբ տեսնվելով նրա հետ: Սակայն նա չուշտով ստիպված եղավ զենքի դիմել իր թեպակալին պաշտպանելու համար: Արտագերս ամբողջ պաշարման ժամանակ Կ. Կեսարը վերավժրվում է 2 թվ. մ. թվ. և մեռնում է 4 թվ.: Низе, հիշ. գ., էջ 395:

17. Տես գլ. 68:

18. Նախընթաց տողերում Տ. դրում է, որ Կոմագենում և Կիլիկիայում nationes turbabantur ռազմաթյունները խռովության մեջ էին, Սիրիան և Հրեաստանը պահանջում էին հարկերի նվազեցում:

19. Այդպես էին կոչում Հռոմի ծերակույտի անդամներին:

20. Հռոմեական հայտնի զորավար, Աուգուստուսի ընտանիքից գերմանացիներին հաղթողն էր: Ենթադրում են, որ սրան թունավորել է Կնեյուս Պիսոնը: Այս ենթադրությունը չի ընդունվում: Низе, стр 404:

21. Դրուսուսը, ինչպես երևում է, Գերմանիկուսի որդին էր՝ մահացավ աքսորում սովից: Низе, стр. 404—405:

22. Պրինցեպս է կոչվում Հռոմի կայսրը՝ սկսած Աուգուստուսից, որովհետև նրա կոչումների մեջ մտնում էր նաև ծերակույտի ավագի (պրինցեպլի) կոչումը: Проф. И. Покровский, История римского права, изд. 4, стр. 70, 138—9:

23. Մարդիս, Ֆիլադելֆեա, Մագնեսիա, Ապոլլոնիդես և այլն. բոլորը գտնվում են Փոքր-Ասիայի արևմտյան մասում: Տես Nipp. հ. գ., էջ 186:

24. Պիսոնի թշնամական վերաբերմունքը դեպի Գերմանիկուսը:

25. Ի նկատի ունեն այն դաշինքը, որ կնքվել էր Փրատի և Աուգուստուսի միջև: Nipp., էջ 197, հ. I:

26. Այստեղ կոտորված պարթևներին ենթակա ժողովուրդները մեծամեծների մասին է:

27. Պիսոնի կինը:

28. Թերե—հին մայրաքաղաքը Վերին Եգիպտոսում (2400—2000 թվ. և 1660—1090 թ. մ. թվ. առաջ):

29. Երզրիֆնեքը զրված էին օբելիսկների վրա:

30. Ռամսես II—եգիպտական XIX հարստությունից (XIII դար մ. թ. առաջ). Ռամսեսի վաճառներն այստեղ չափազանցված են: Սիրիայում նա ընդհարվել է հեթեթներին հետ (Կադեշի մարտը): Тураев В. А., հիշ. գ., Կ. I, стр. 328:

31. Հենիոններ—ապրում էին Սև ծովի ափին. սրանց անունը ըստ Ն. Մարի հետազոտությունների կապված է «հայ» անվան հետ, ինչպես և լեզվիների «Հինուխ» գյուղի անվան հետ: Տես՝ I. Н. Марр. Из лингвистической поездки в Абхазию. Известия АН, СПб. 1913 г., стр. 332—333. 2. Н. Марр. Астрономические и этнические значения двух племенных названий армян. З. В. О. Археол. Об-ства, т. XXV. П. 1921 г., стр. 235. 3. Н. Марр. Кавказские племенные названия и местные параллели. П. 1922 г., стр. 21:

32. Դաշտային Կիլիկիայի գլխավոր գետերից է (այժմյան Դշիլիսն):

33. Իտալիայի քաղաքներն իրենց ներքին գործերում ինքնավար էին. զրանք կոչվում էին մունիցիպիում (municipium), որովհետև ուղի-մական պարտավորություններ ունեին Հռոմի նկատմամբ:

34. Ըստ Պլինիուսի հոմոնագներն ապրում էին Կիլիկիայի, Պամփյուլիայի և Լիկաոնիայի սահմաններում: Nipp., էջ 273, հ. I:

35. Գլխավոր հրամանատարութիւնը գտնվում էր Կ. Կեսարի և ձեռքում, որի իշխանութիւնը տարածվում էր Ասիայի բոլոր պրովինցիաների վրա. Կլիբիսիուսը Կեսարի փոխանորդն էր Հայաստանում: Nipp., էջ 273, հ. I.

36. Լեգեոնը բաղկացած էր 10 կոհորայից և 300 ձիավորից, յուրանչյուր կոհորայի բաղկացած էր 400—600 մարդուց:

37. Ի նկատի ունի Կլիբիսիան, Փոքր-Հայքը և Պոնտոսի Պոնտոսը

38. Մեր թվականութիւնի 35 թվին: Մրանց լրիվ անուններն են՝ Կայսուս Կեսարուս Գալլուս և Մարկուս Սեքվիլիուս Նոնիանուս: Nipp., էջ 422, հ. I.

39. Տես II գիրք, գլ. 58:

40. Եթե հավատանք հռոմեական պատմաբան Սվետոնիուսին, Արտավանը նամակ է գրել Տիրբերիուսին և նամակում կշտամբել է վերինիս՝ մեքսիկոնցիներին և ուրիշներին սպանելու, ինչպես նաև ստորութիւնի և անբարոյականութիւնի համար և բարեկամաբար խորհուրդ է տվել դատ կատարել իր վրա ինքնասպանութիւն գործելով, որով ազատած կլինի իր համերկրացիներին մի հրեշից, զեպի որը միայն նողկանք են դուռ:

41. Տես II գիրք, գլ. 56:

42. Գիտնական Նիպոլիտը կարծում է, որ վերավորանքը Տիրբերիուսի հասցեին՝ հենց այդ պահանջն էր: Տես Nipp., էջ 423, հ. I.

43. Տես II գիրք, գլ. 1—4, 58, 68:

45. Փրատ IV. II գիրք, գլ. 1—2:

46. Ենթադրվում է Արտավանի սպանութիւնը:

47. Սարմատներն ապրում էին Գոնի և Վոլգայի միջև եղած տարածութիւններում: Nipp., էջ 425, հ. I.

48. Սկիպտուկ—Գայիսոնակիր—ցեղապետ: Nipp., էջ 425, հ. I.

49. Նիպոլիտը ու Մոդեստովը կարծում են, որ դա այժմյան ռադմա-վերական ճանապարհն է: Nipp. էջ 425, Модестов, стр. 280:

50. Գերբենտի անցքը:

51. Թագավորի որդի՝ Որոզին:

52. Նիպոլիտը կարծում է, որ այդ ծանոթութիւնը Հայաստանում երկար պատերազմելու հետևանք էր: Nipp., էջ 428, հ. I.

53. Ասիական Սկյութիան գտնվում էր Կասպից ծովից դեպի արևելք: Nipp., էջ 428, հ. I.

54. Կասպից ծովի հարավ-արևելքում: Տես Nipp. 428, հ. I:

55. Պարսկական ծոցի մոտ: Nipp., էջ 428, հ. I:

56. Տիրբերիուսին:

57. Կիևներն ապրում էին Լեոնային Կլիբիսիայում: Nipp., էջ 433, հ. I: Նիպոլիտը հին հրատարակութիւններում և Модестов-ը սխալմամբ են «կլիտներ» գրել, պետք է լինի «կիևներ»:

58. Այդ քաղաքները գտնվում են Միջագետքում: Nipp., էջ 433, հ. I:

59. Այդ քաղաքները գտնվում են Ասորեստանում: Nipp., էջ 433 հ. I:

60. Այդ քաղաքը գտնվում էր Եփրատից Տիրբերի անցկացրած ջրանցքի վրա, Տիրբերից ոչ հեռու, շատ հարուստ և բազմամարդ քաղաք էր. կայսր Տրտուս Վեսպասիանուսի ժամանակ (մ. թվ. I դ. 2-րդ կես) ուներ 800.000 բնակիչ: Nipp., I, 434, Модестов, էջ 287:

61. Աղեքսանդր Մակեդոնացու զորավար Սելևկոս Նիկատոր, որը Մեդիայի և Բաբելոնի մակեդոնական կառավարիչն էր: Սա հիմնադրին է Սելևկյան հարստութիւնը:

62. Նիպոլիտը կարծում է, որ Արտավանի հայրը դա՛ ժողովրդից է եղել: Տես VI, 36. Nipp., էջ 434, հ. I:

63. Կոստիֆոնը գտնվում էր Տիրբերի ձախ ափին՝ Սելևկիայի գլխավոր:

64. Գլխավոր հրամանատարութիւնը պատկանում էր ժառանգաբար մի տոհմի, որի բոլոր անդամները կրում էին Սուրեն անունը, ինչպես որ պարթևական բոլոր թագավորներն անվանվում էին Արշակ: Nipp., էջ 434, հ. I:

65. Արտավանը կանխում է, որպեսզի իր կողմնակիցները ժամանակ չունենան զղջալու իրենց արարքի վրա:

66. Այսինքն Տիրբերի:

67. Էլամցիներն ապրում էին Պարսից ծոցի հյուսիսային մասում:

68. Սրանք Օսրոնայի արարներն են, որոնց մայրաքաղաքն էր Եդեսիան: Nipp., 436, հ. I:

69. Ինչպես ցույց են տալիս դեպքերը, Տակիտուսն այստեղ հետ է գնում մինչև 43 թ.: Nipp., էջ 14, հ. II:

70. Տես գ. VI, գլ. 32 և այլն:

71. Բազմակիցը նշանակում է բաց թողած տեղ. ըստ Նիպոլիտի այդտեղ պետք է եղած լինի mox evocatum in urbem iussu (չուսով Հռոմ կանչվածը հրամանով . . .). ըստ Halm-ի բաց է թողնված միայն iussu: Թարգմանել եմ համաձայն Halm-ի ենթադրութիւնը: Nipp., էջ 14, հ. II:

72. Տես գ. VI, գլ. 32:

73. Ըստ Մոդեստովի այստեղ ենթադրվում է Հայաստանի գահը:

74. Ինչպես երևում է ուրիշ պատմաբանների տվյալներից, հավանական է, որ Արտավանին հաջորդել է Վարդանը, որը վտարվել է Գոտարդի կողմից: Մրան համաձայն է զալիս այն փաստը, որ մենք ունենք 42 թվի օգոստոսից Վարդանի կորած դրամը: Հավանական է, որ Տակիտուսն Արտավանի վախճանի ու գահի փոփոխման մասին խոսել է իր աշխատութիւնի հետագայում կորած տեղում, որովհետև նա Գոտարդի ու Վարդանի, իբրև ծանոթ անձերի մասին է խոսում: Nipp., էջ 14, ծան. 5, հ. II:

75. Ստադիոնը հավասար է մոտավորապես 184,4 մետրի (600 ոտնաչափ):

76. Հռոմայեցիք պրեֆեկտուրա էին անվանում Պարսկաստանի ու Հայաստանի պրովինցիաները, իսկ սրանց կառավարիչներին՝ պրեֆեկտ: Nipp., էջ 14, հ. II:

77. Տես VI գ., գլ. 42:
78. Այդ Տիգրիս գետն էր:
79. Տես II գ., գլ. 3:
80. Տես VI գ., գլ. 36:
81. Թրակիական թագավոր Կոսիսի որդին, որն էր հայրական ժառանգութեան փոխարեն կայսր Կալիգուլայից մ. թվ. 59 թվ. ստացել էր Փոքր Հայքը: Nipp., էջ 15, հ. II:
82. Սեւեղիան ապրտամբվել էր մ. թվ. 36 թվ. Արտավանի ժամանակ (տես գ. VI, գլ. 42) և անձնատուր եղավ 43 թվ.
83. Էրինգ անունն այժմ ոչ մի տեղ չի հիշատակվում. կարող է պատահել. որ այդ այն գետն է, որը հիշատակվում է Ամմիանոս Մարկելիսիոսի և Գտոլեմեյոսի մոտ Խարինդաս անվան տակ, որը Հերկանիան բաժանում է Մեդիայից: Nipp., էջ 16, հ. II:
84. Ենթադրվում է, որ այս գետը Տեջենն է: Nipp., էջ 16, հ. II:
85. Արիներ էին կոչվում Արիա երկրի բնակիչները. Արիան գտնվում էր Բակարիայից հարավ-արևմուտք, արևելյան Խորասանում, արեւելյան Իրանի հարավում: Մակայն այս գետը կոչվում է այժմյան Ամու-Գարիայի և Սըր-Գարիայի կողմերի բնակիչների մասին:
86. Տես գ. XI, գլ. 10:
87. Դաշինքը կնքված է Աուգուստոսի ժամանակ՝ 20 թվ. մ. թվ. առաջ, վերանորոգված է Տիրերիոսի օրերին՝ 18 թվ. մ. թվ. և վերստին հաստատված է Կալիգուլայի ժամանակ: Nipp., էջ 54, հ. II:
88. Տես գ. II, գլ. 1. այնտեղ հիշատակված է Վոսոնը:
89. Տիրերիոսը թագավոր էր ուղարկել Փրաստին և Տրդատին. տես VI գ., գլ. 31 և 32:
90. Ձեկվամ նշանակում է նավերով կամ լաստերով կամուրջ, հատկապես եփրատի կամուրջը: Հին Ձեկվամն գտնվում էր Թափասկոսի մոտ, իսկ նոր Ձեկվամն՝ Կոմմաղենի մոտ:
91. Օսրոենայի մայրաքաղաք Եդեսիան (Ուսֆան) գտնվում էր Եփրատի ձախ ափին (Միջագետքում):
92. Կարենը Միջագետքի սատրապն էր: Nipp., էջ 56, հ. II:
93. Ալիարենը գտնվում է Ասորեստանի հյուսիսում:
94. Նինվե քաղաքը գտնվում է Տիգրիսի վրա, այժմյան Մոսուլի մոտ. դրանից հարավ-արևելքում գտնվում է Գալգամեկա գյուղը, որտեղ Ալեքսանդրը 331 թվ. ջարդեց, պարսիկներին: Այդ մարտը կոչվում է նաև Արքեսա քաղաքի անունով: Nipp., էջ 56, հ. II:
95. Այդ մարտի տեղը հայտնի չէ: Nipp., էջ 56, հ. II:
96. Այդ լեռը չի գտնված: Nipp., էջ 57, հ. II:
97. Ենթադրում են, որ Տակիտոսն այդպես է կոչել Ասորեստանի Մանդան աստծուն (արևի աստվածն էր): Nipp., էջ 57, հ. II:
98. Այս գետը մնացել է անհայտ: Nipp., էջ 57, հ. II:
99. Պատերազմը վերջանում է մ. թվ. 50 թվ. Գոտարզը մեռնում է 51 թվ., Վոսոն II մեռնում է 52 կամ 53 թվի աշնանը: Nipp., էջ 58, հ. II:

100. Մ. թվ. 51 թվին: Nipp., էջ 83, հ. II:
101. 102. Տես VI գ., գլ. 32, XI գ., գլ. 8:
103. Ձի հեծնել, որսորդութուն անել և աղեղ-բանեցնել:
104. Տես գ. VI, գլ. 33:
105. Ալբանները (Աղվանները) Փարսամանի դաշնակիցներն էին. հետևապես այստեղ խոսվում է այն դեպքի մասին, որի նկարագրությունը Տակիտոսի գրքերից պետք է կորած համարել: Модестов, стр. 354:
106. Gorneae—Գուռնի:
107. Պետք է կարծել, որ փակագծերում վերցրած նախադասությունը Տակիտոսին չի պատկանում. երևի, դա հետագայում ավելացրած բացատրություն (գլոսսա) է: Модестов, стр. 354:
108. Տես գ. XIII, գլ. 8, 9 և XIV գ., գլ. 26:
109. Կապադովկիան հոմեական պրովինցիա դարձնելու մասին տես գ. II, գլ. 56:
110. Սկզբում Կապադովկիան կառավարում էր կայսեր փոխանորդը՝ լեգատը. հետո նրան փոխարինում են պրովուցատորով, որը ղեկավարում էր գլխավորապես Ֆինանսական գործերը: Տես Модестов, стр. 356:
111. Արտավանը Գերմանիկոսի կողմից Հայաստանի թագավոր նշանակված Արտաքրիսի մահից հետո թագավոր է դնում իր մեծ որդի՝ Արսակին: Միջերկրաշին հետ կանչելուց հետո, Պարթևները նորից Հայաստանի տեր են դառնում մինչև նրա վերադարձը: Nipp., էջ 88 հ. II:
112. Նրա եղբայրներից մեկը՝ Պակորը (Բակուրը) Մեդիայի թագավորն էր: Модестов, стр. 357:
- 112a Տիգրանակերտը գտնվում է Տիգրիս գետի հյուսիսակողմում և այժմյան Ֆարկին քաղաքի տեղում: Ակադ. Մանանդյան. Տիգրան Բ. և Հոմեր, էջ 65—67:
113. Ալիենակ—արևելյան թուր (նրան):
114. Հեռու տարվի, որպեսզի չընկնի թշնամիներին ձեռքը:
115. Հրեից թագավորի որդին էր, որը ժառանգել էր Պալկիդա քաղաքը (Միրիայոս) իր հորեղբայր Հերովդեսից. հետո սա Ներոնից ստացավ Պաղեստինի հյուսիսային շրջանները: Nipp., էջ 113, հ. II:
116. Անտիոքոսը Կոմմաղենի թագավորն էր: Модестов, стр. 377:
117. Պալկիդական Հերովդեսի որդին: Nipp., էջ 113, հ. II:
118. Էմեսա քաղաքի իշխանն էր: Nipp., 113, հ. II:
119. Էգեե կամ Էգե ծովափնյա քաղաք, այժմ Այաս կալա: Nipp., էջ 114, հ. II:
120. Կոնստանտին առջևից գնում էին 12 լիկտոր, որոնք իրենց ձեռքին բռնած ունեին ճիպտաների խուրձ՝ մեջը խրված մի տապալ՝ է նշան իշխանութեան: Կոնստանտին լիկտորներ ունենալու իրավունքը հետագայում անցնում է կայսեր:
121. Յուրաքանչյուր կոնորտը բաժանվում էր 3 մանիպուլի:
122. Մոքերն ապրում էին Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան մա-

սում, Սև ծովի մոտ: Մոտքերը հոռմայեցիներին ավելի հավասարիմ էին Տակիրաուսի ժամանակ և ոչ թե նկարագրվող զեպքերի ժամանակաշրջանում: Nipp., էջ 143, հ. 11:

123. Ի նկատի ունի Կրասուսի և Անտոնիուսի պարտութունները: Nipp., էջ 143, հ. 11:

124. Վրլանդ ամրոցը գտնվում է «ամեն հավանականությամբ, Կարվանսարայի կամ Կուշադի լեռնային դժվարամատչելի շրջանում, որտեղ այժմ ևս կան բերդերի բազմաթիվ ավերակներ»: Ակադ. Մանանդյան. Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 44:

125. Մարդերն ապրում էին Կասպից ծովի հարավ-արևմուտքում, մասամբ Մարաստանում, մասամբ էլ պատմական Հայաստանում՝ «Արածանիի հովտի լեռնային վերին շրջանում»: Ակադ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, էջ 106—107. Հերոդոտոսն ասում է, որ նրանք պարսկական ծագում ունեին: Այս զեպքում հիշատակվում են Վանա և Ուլբիայի լճերի միջև ապրողները: Nipp., էջ 189, հ. 11:

126. Տավրափյանները ապրում էին Տիգրանակերտից զեպի հյուսիս:

127. Փարսամանի, Արխատրուլուսի և Անտիոքուսի մասին տես XIII գ., գլ. 7, 37, իսկ Պուլեմոսի մասին՝ II գ., գլ. 56:

128. Գտնվում էր Արածանիի ձախ ափից ոչ հեռու (Акад. Манандян, О торговле и городах Армении, стр 28). Էդ. Հյուբերմուլդյանն իր թարգմանությունում մեջ դրել է «Արշամուշատ»:

129. Սամիրաների դեմ ունեցած պատերազմում (321 թվ. մ. թ. առաջ) հոռմայեցիները մեծ պարտություն են կրում Կաուդինյան կիրճում: Մենք չունենք հաստատ տեղեկություններ այդ պարտության մանրամասնության մասին (Низе, стр. 90): Իսպանիայում լուսիտանացիները դեմ վարած պատերազմում հոռմայեցիները մի քանի անգամ պարտություն են կրում, բայց հետո վերցնում են նրանց գլխավոր հենարան՝ Նուամանիան (133 թվ. մ. թ. առաջ):

130. Իտալական ժողովուրդը և գլխավորապես հարավային և միջին Իտալիան, ապստամբություն բարձրացրին Հռոմի դեմ, պահանջելով հավասար իրավունքներ և մասնակցություն ընդհանուր գործերին: Ապստամբությունը շատ ուժեղ և համառ էր, բայց վերջացավ Հռոմի հաղթանակով (89 թվ. մ. թ. առաջ):

131. Մոդեստովը գտնում է, որ Պարթևները փոխարեն պետք է լինեն կարթագենացիների անունը: Մենք բնազիրը ավել ենք ըստ Նիպպերդիյի:

132. Արածանի զեառ՝ Արևելյան Եփրատն է:

133. Գետնի մեջ խրված երկու նիզակների վրա զրվում էր երրորդը՝ չորս սանաչափ բարձրությամբ. այդ անցքով պիտի անցնեին հաղթվածները, նախապես զցելով զենքն ու վերնազգեստը: Այդ կոչվում էր Sub iugum mittere, այսինքն անց կացնել լճի տակով:

134. Քառասուն մղոնը հավասար է 62,2 կիլոմետրի. զորքի ուղիղ ընթացքի զեպքում՝ դա երկու օրվա ճանապարհ էր կազմում:

135. Այսինքն՝ դրոշակները: Ջոզին ամրացվում էր արծվի պղնձե (կամ արծաթե, կամ ոսկե) ձուլվածքը—այդ էր հոռմեական լեգեոնի ազգագրորդը: Մանիպուլն ու կոնսուրը ունեին այդպիսի զրոշակներ, բայց ոչ արծվակիր:

136. Տետրաք էին կոչում Հռոմի տիրապետության տակ գտնվող մասնատված թագավորությունները իշխաններին:

137. Պրեֆեկտներ—այստեղ պետք է հասկանալ զաշխակից դորքերի հոռմեական հրամանատարներին:

138. Պրոկուրատորներ— Հռոմի փոքր պրովինցիաների կառավարիչներ:

139. Կնեյուս Պոմպեյուսին (67 թվ. մ. թ. առաջ) Գաբինիուսի օրենքով արվում է հոռմեական փոխանորդի անսահմանափակ իշխանություն՝ ծովանհները դեմ պայքարելու համար: Սրա իշխանությունը տարածվում էր Միջերկրական ծովի արևելյան մասի ծովափնյա շրջանի վրա: Մոլախենները շարժումը հոռմեական ստրկատիրական հասարակության հիմնական հակասությունները հետևանքներից էր: Պոմպեյուսին հաջողվում է ժամանակավորապես ճնշել այդ շարժումը:

140. Մեկտենե—այժմ Մալաթիա—գտնվում է Եփրատի վտակներից մեկի վրա:

141. Լուկուլուսը զնացել էր Մոսիաց աշխարհով:

142. Կուրուլ աթոռի վրա բաղմելու իրավունք ունեին միայն բարձր պաշտոնյաները՝ կոնսուլը, պրետորը, ցենզորը և կուրուլ էդիլը:

143. Աուգուրալը այն տեղն է, ուր կատարվում էր թռչնադուշակությունը. աուգուրալը գտնվում էր հրամանատարի վրանի աջ կողմում:

144. Կիմերերի արշավանքից սկսած (113 թ. մ. թ. առաջ) մինչև Տրայանուսի երկրորդ կոնսուլությունը (մ. թ. 98 թ.) անցել է մոտ 210 տարի:

145. Հիսպանիան բաժանված էր երկու պրովինցիայի (Hispania citerior, Hispania ulterior), իսկ Գալլիան՝ երեք (Gallia Narbonensis, G. Lugdunensis, G. Belgica):

146. Անտոնիուսի լեզառ՝ Պուբլիուս Վենտիդիուսը հաղթել է Պարթևներին երկու մարտում՝ Տավրոսում և Ամանուսի մոտ 39 թ. մ. թ. առաջ: Տես Низе, стр. 354:

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբդուս (Abdus), պարսկական իշխանավոր 23
 Աբդագես (Abdageses), պարսկական իշխանավոր 31, 33, 39, 41
 Ագրիպպա (Agrippa), հրեից թագավորի որդի 67
 Ագրիպպինա (Agrippina Julia), Ներոնի մայրը 67
 Ադիաբեն (Adiabene կամ Adiabena), երկիր Հայաստանի և Ասորեստանի միջև Ադիաբենացիներ 51, 93, 97, 99, 113
 Ակբար (Acbares), արաբական ցեղապետ 49, 51
 Ալբանիա (Albania) կամ Ալվանք, երկիրը գտնվում է Կուր գետի արեւելյան հովտում (այժմյան Ադ. ՍՍՌ). սանձանակից էր Հայաստանին և Վրաստանին. Ալբաններ կամ Ալվաններ 19, 21, 27, 29, 55, 85
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի (Alexander Magnus) (336—323) 23, 51
 Ալվանք ա. Ալբանիա
 Անթեմուսիազա (Anthemusias), քաղաք 35
 Անտիոքոս (Antiochus), Կոմմագենի թագավոր 67, 77, 93
 Անտոնիոս (Marcus Antonius), հռոմի եռապետ, ծ. 5, 14, էջ 11
 Աուգուստոս (Օգոստոս) (Augustus) (C. Julius Caesar Octavianus), 9, 13, 49
 Առիուս Վարուս (Arrius Varus), պրեֆեկտ 71
 Ասիա (Asia) 15
 Ասորեստան (Assyria) 51
 Արաբներ (Arabes) 49, 51
 Արածանի (Arsania), գետ 113, 115
 Արաքս (Araxes), Հայաստանի նշանավոր գետ 65, 83
 Արիա (Aria), գավառ Պարսկաստանում (այժմյան Խորասանում), Արիներ (Arii), 45
 Արիոբարզան (Ariobarzanes), Մեդացի՝ Հայաստանի թագավոր 13
 Արիստոբուլոս, ծ. 117, էջ 67, 93
 Արմեններ (Armenii) 19
 Արշակ (Arsaces), հիմնադիր Պարթևական հարստության 23, 131. Արտաբանի որդի Արշակ 23, 25
 Արշակունի (Arsacides), 9, 11, 23, 29, 37, 39, 45, 47, 53, 71, 77, 91, 93, 113, 127
 Արամոսատա (Արշամաշա) (Arsamosata), ծ. 128, էջ 107
 Արտանիա ա. Արածանի

Արտաբան կամ Արտաբան (Artabanus), պարթևական թագավոր 11, 13, 17, 21, 23, 25, 31, 33, 37, 39, 41
 Արտաշատ (Artaxata), Հայաստանի մայրաքաղաք 15, 25, 65, 67, 83, 85, 87
 Արտաշես (Artaxias), Արտաշես II՝ Արտավազդի որդի 11. Արտաշես III (Չենոն՝ Պոնտական թագավոր Պոլեմոնի որդի) 15, 19, 23
 Արտավազդ (Artavasdes), Արտավազդ II, հայոց թագավոր 56—30 մ. թ. ա. 11. Արտավազդ III, հայոց թագավոր, տապալկից մ. թ. 1 թվ. էջ 13
 Արտեմիտա (Artemita), քաղաք 35
 Արքելաուս (Archelaus), Կապադոկիայի թագավոր 35, 91
 Արևելք (Oriens) 9, 13, 25, 29, 43, 67, 131
 Աֆրիկա (Africa) 21
 Բակուր (Pacorus), Պարթևական թագավոր Վուրդեսի եղբայր՝ Մեդիայի թագավոր 95, 113, 129. Պարթևական զորքի հրամանատար 131
 Բակտրիա (Bactriana), հին Պարսկաստանի արևելյան նահանգներից մեկը 19, 43
 Բիթլյունիա (Բյութանիա) (Bithynia), պետություն Փոքր-Ասիայի հյուսիս-արևմտյան մասում, Սև և Մարմարա ծովերի միջև 19
 Գալավիուս Սաբինուս (Galavius Sabinus), լեգեոնի հրամանատար 103
 Գալատիա (Գաղատիա) (Galatia), պետություն Փոքր-Ասիայի Ալիս (Ղըզըլըրմաք) գետի միջին հոսանքում. Գալատական 73, 101
 Գալլիա (Gallia) 131
 Գերմանիա (Germania) 73, 131
 Գերմանիկոս (Germanicus), հռոմեական հայտնի զորավար. ծան. 20, էջ 13, 15, 17, 19, 21
 Գոտարզ (Gotarzes), պարթևական թագավոր 41, 43, 45, 47, 51, 53
 Գորնեե (Gorneae)—Գառնի ամրոց 57
 Դահաս (Դահեր) (Dahas), ազգություն. ծ. 13, էջ 11, 43, 45
 Դարմատական 33
 Դարիուս (Դարեհ Կողոման) (Darius), պարսկական թագավոր Աքեմենյան հարստությունից 51
 Դավար (Davara), բլուր Պոնտական Տավրոսում 35
 Դեմոնաքս (Demonax—?), ալեկի հավանական է (Demonactes), Հայաստանի մարզպան 43
 Դրուսուս (Drusus) ծ. 21, էջ 13
 Եգիպտոս (Aegyptus), եգիպտական 19, 21, 123
 Եթովպիա (Aethiopia) (այժմյան Հարեջտան) 19
 Եփրատ (Euphrates), գետ 17, 21, 23, 33, 49, 67, 91, 97, 103, 105, 109, 117, 123
 Չենոնիա, Ռադամիսի կինը 65
 Չենոն ա. Արտաշես III
 Չեվգմա ա. Չեզմա
 Էգեե (Էգե) (Aegeae կամ Aegae), քաղաք, ծ. 119, էջ 69
 Էդեսսիա (Եդեսիա) (Edessa), Օսրոնեայի գլխավոր քաղաք (Միջագետքում) 49

Էետ (Aeeta), Կողքիսի թագավոր, Մեդեայի հայրը 27
 Էլմա (Elymais), երկիր Ասորեստանից և Քաղցեայից հարավ, Պարսից
 ծոցի մոտ. պարսկական սատրապութիւն. Էլյմացիներ (Elymaei) 41
 Էկբատանա (Ecbatana), Համադան, Մարաստանի մայրաքաղաք 129
 Էրատո (Erato), Տիգրան III-ի բուլբուլու ու կինը, թագավորուհի է երկրորդ
 անգամ 13
 Էրինդ (Erindes), գետ, ծ. 83, էջ 45
 Թեբե (Thebae), հին քաղաք Վերին Եգիպտոսում 17
 Թեսսալիա (Thessalia), Հյուսիսային Հունաստանի գավառ. Թեսսալա-
 ցիներ 27
 Իզատ (Izates), Ադիաբենի թագավոր 51
 Իլլիրիա (Illyria), երկիր Բալկանյան թերակղզու հյուսիս-արևմտյան
 մասում, Ադրիատիկ ծովի ափին 123
 Ինստեյուս (Insteius), ցենտուրիոն 71
 Ինստեյուս Կապիտոն (Insteius Capito), ճամբարների պրեֆեկտ 81
 Լանուվիում (Lanuvium), հռոմեական հին քաղաք Լատիում գավառում 21
 Լեգերդա (Legerda), ամրոց 91
 Լիբիա (Libya), երկիր Հյուսիսային Աֆրիկայում, Եգիպտոսից արև-
 մուտք 19
 Լյուկիա (Lycia), երկիր Փոքր-Ասիայի հարավային մասում 19
 Լյուկիոս Լիբո (L. Libo), կոնսուլ 9
 Լյուկիոս Վիտելլիոս (L. Vitellius), Արևելքում նախապատրաստվող
 ձեռնարկումների պետ 25, 31, 33, 35
 Լուկիուս (L. Licinius Lucullus), կոնսուլ, արշավել է Հայաստան 73,
 113, 123
 Մոփաց աշխարհ (Sophene), Հայաստանի հարավ-արևմտյան գավառ 67
 Կադրա (Cadra), բլուր Պոնտական Տավրոսում 35
 Կասյուս Կասիուս (C. Cassius), Սիրիայի կառավարիչ 49
 Կասյուս Կեսար (C. Caesar), Հայաստանի կառավարիչ ծ. 16, 35, էջ 13
 21, 25, 41
 Կասյուս Կեստիուս (C. Cestius), կոնսուլ 21
 Կապիտոլինյան բլուր (Capitolium), Հռոմի բլուրներից մեկը 119
 Կապադովիա (Cappadocia), երկիր Փոքր-Ասիայում, սահմանակից
 Փոքր-Հայքին. մայրաքաղաքն էր Մաթահ, հետո կոչվեց Կեսարիա
 (Caesarea), այժմ Կասերի. Կապադովկներ 15, 19, 35, 63, 69, 73,
 91, 101, 109, 117
 Կաուդինյան կիրճ (fauces Caudinae), Մամիլում գավառում (Իտալիա)
 ա. ծ. 129
 Կասպերիուս (Casperius), ցենտուրիոն 57, 59, 99
 Կարեն (Carenas), ծ. 92, էջ 51, 56
 Կարթագեն (Carthago), Հռոմի մրցակիցը 131
 Կարմաններ (Carmani), Պարսկաստանի Կարմանիա (այժմ Քիրման) գա-
 վառի բնակիչներ 31

Կարմիր ծով (Erythraeum mare) 91
 Կելիոս Պուլլոն ա. Պուլլոն Կելիոս
 Կեսենիոս Պետոս ա. Պետոս
 Կիլիկիա (Cilicia), երկիր Փոքր-Ասիայի հարավ-արևելյան մասում, Մե-
 ջերկահան ծովի ափին 17, 19, 23, 69
 Կլաուդիոս (Claudius), Հռոմի կայսր 25, 41, 63
 Կիեսներ (Cietae), ազգութիւն ծ. 57, էջ 35
 Կյուրոս (Cyrus), Պարսից թագավոր 23
 Կոլխիդա (Կողքիս) (Colchis), երկիր Վրաստանի արևմուտքում, Սև ծո-
 վի ափին (այժմյան Մինգրելիան). Կոլխեր (Colchi) 27
 Կոմագեն (Commagene), փոքր պետութիւն Սիրիայի հյուսիս-արևել-
 յան մասում. Կոմագենացիներ (Commageni). մայրաքաղաքը
 Սամոսատա 17, 109
 Կոտիս (Cotys), Փոքր-Հայքի թագավոր, ծ. 81, էջ 43
 Կորբուլոն Դոմիտիուս (Gnaeus Domitius Corbulo), հռոմեական զորա-
 վար 69, 71, 73, 75, 77, 79, 81, 85, 87, 89, 91, 93, 97, 99, 101,
 103, 105, 107, 109, 111, 115, 117, 119, 121, 123, 125, 127, 129
 Կորմա (Corma), գետ ծ. 98, էջ 51
 Կորնելիոս Ֆլակիուս (Cornelius Flaccus), լեզա 81
 Կվադրատոս ա. Ումմիդիուս Կվադրատոս
 Կվիրինիոս (Quirinius), Հայաստանի կառավարիչ՝ Կայսուս Կեսարի փո-
 խանորդ 21
 Կվինտուս Սերվիուս (Quintus Servaeus), Կոմագենի կառավարիչ 17
 Կվինտուս Վերանիուս (Q. Veranius), Կապադովիայի լեզա 15
 Կոեսիֆոն (Տիգրան), Պարսկաստանի մայրաքաղաք, ծ. 63, էջ 37
 Կրասսուս (M. Licinius Crassus), Հռոմի եռպետ, Միջագետքում չարա-
 չար պարավեց Պարթևներից 53 թվ. մ. թ. առաջ 11, 131
 Կրետիկոս Սիլանուս (Creticus Silanus), Սիրիայի կառավարիչ 13
 Հալուս (Halus), քաղաք, ծ. 59, էջ 35
 Համադան ա. Էկբատանա
 Հայաստան (Armenia), Հայեր (Armenii) 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25,
 27, 31, 41, 43, 45, 51, 53, 55, 57, 61, 63, 65, 67, 69, 71, 73, 77,
 81, 89, 91, 93, 95, 97, 99, 101, 103, 105, 109, 111, 113, 115, 117,
 119, 121, 123, 125, 129
 Հենիոքներ (Հենիոխներ) (Heniochi), ազգութիւն, ծ. 31, էջ 19
 Հերկուլես (Hercules), ծ. 97, էջ 51
 Հերվիդիուս Պրիսկուս (Heravidius Priscus), լեզա 63
 Հիբերիա (Վրաստան) (Hiberia), Հիբերներ (Hiberi) 21, 25, 27, 29, 31,
 41, 43, 53, 55, 57, 59, 63, 65, 89
 Հիերոն (Hiero), Պարթևական իշխանավոր 37, 39
 Հիսպանիա (Hispania) 131
 Հիրկանիա (Վրկանիա) (Hyrcania), երկիր. Հիրկաններ (Վրկաններ)
 (Hyrcani) ծ. 54, էջ 31, 39, 43, 45, 79, 91, 93, 97

Հոմոնադենք (Homonadenses), ազգութիւն, ծ. 34, էջ 21
Հուլյն (Graecus), (հունական) 11, 35, 53
Հասոս (Rhodos), կղզի Փոքր-Ասիայի հարավ-արեւմտյան ափին 21
Հոռո, Հոռոսյեցիներ, Հոռոսական 9, 11, 17, 21, 23, 33, 35, 41, 43, 47, 49, 53, 55, 57, 61, 63, 69, 71, 73, 75, 77, 81, 83, 85, 87, 91, 93, 95, 97, 99, 101, 103, 111, 113, 115, 119, 121, 123, 125, 127, 129
Հրահառ ա. Փրատո:
Չեգմա (Zeugma), ծ. 94, էջ 49
Մակեդոնիա (Macedonia), պետութիւն Բալկանյան թերակղզում՝ Թեսսալիայի և Թրակիայի միջև Մակեդոնացիներ (Macedones) 23, 35
Մարզեր (Mardi), ծ. 125, էջ 89
Մարիոս Կելսոս (Marius Celsus), լեզունի հրամանատար 121
Մարիոս Սերվիլիոս (Marcus Servilius Nonianus), կոնսուլ 21
Մարկոս Տրեբելիոս (Marcus Trebellius), լեզատ 35
Մարս (Mars), ուզմի աստված 69
Մեդեա (Medea), Կողքիսի էւս թագավորի աղջիկը, Յասոնի կինը 27
Մեդիա (Մարաստան) (Media), պետութիւն հին Հայաստանի, Պարսկաստանի, Ասորեստանի և Կասպից ծովի հարավ-արեւմուտքի միջև Մեդեր (Մարեր) (Medi) 13, 15, 19, 29, 53, 85, 91, 95, 129
Մեհերդատ (Meherdates) (Փրատտի սերնդից), Հոռոսի թեկնածու Պարսկական թագավորութեան համար 47, 49, 51, 53
Մելիտենե (Melitene), այժմ Մալաթիա, քաղաք, ծ. 140, էջ 123
Միթրիդատ (Mithridates), վրացի՝ Հայաստանի թագավոր 25, 41, 43, 53, 55, 57, 59, 61
Միջագետք (Mesopotamia) 31, 33, 41, 51
Միսիս (Nisibis), Մյուսկոնիայի գլխավոր քաղաք (Միջագետքում) 99
Մյուսիա (Մեսիա) (Mysia), երկիր Փոքր-Ասիայի արեւմուտքում, Մարմարայից հարավ 101
Մոնես (Monaeses), պարթևական զորավար 97, 101
Մոնոբազոս (Monobazus) (Մանավազ), Աղիարենի կառավարիչ 93, 113
Մոսքեր (Moschi), ծան. 122, էջ 77
Յասոն (Jaso), արգոնավորդների հուլյն անունորդը, արշավում է Կողքիս նվաճելու ռոսկե զեղմը՝ 27
Յուլիոս Պելիգնոս (Julius Paelignus), Կապադովկիայի պրոկուրատոր 63
Ներոն (Nero-Claudius Caesar), Հոռոսի կայսր 67, 69, 71, 87, 91, 113, 115, 121, 127, 129
Նիկեֆորիոս (Nicephorium), քաղաք, ծ. 58, էջ 35
Նիկեֆորիոս (Nicephorius), գետ՝ Տիգրանակերտի մոտ 97
Նինոս (Նինոյե) (Ninos), Ասորեստանի հին մայրաքաղաքը, ծ. 94, էջ 51
Նումանտիայան (Նումանտիա քաղաքը գտնվում էր Իսպանիայի Գուստար գետի վրա) ա. ծ. 129
Շեննակ ա. Սիննակ.
Քրոդ (Orodes), Պարսկական թագավոր՝ Արտաքսանի որդի 25, 27, 29

Ումմիդիոս Կվադրատոս (Ummidius Quadratus), Սիրիայի կառավարիչ 57, 61, 69, 71, 93
Պակիլիոս Օրֆիտոս (Paccius Orfitus), ցենսուրիոնի պաշտոնակատար 75, 109
Պակորոս ա. Բակուր.
Պանոնիա (Pannonia), գտնվում էր Բալկանյան նորիկի և Իլլիրիայի միջև, Իսնուրի միջին հոսանքում. Պանոնական 107, 121
Պարթևաստան (Parthia), Պարթևներ (Parthi), Պարթևական 9, 11, 13, 15, 17, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 35, 37, 41, 43, 45, 47, 49, 53, 55, 63, 67, 69, 71, 73, 77, 91, 93, 95, 99, 103, 105, 111, 113, 115, 117, 119, 123, 125, 127, 131
Պարսկաստան (Persae), Պարսիկներ 19, 23, 51
Պարրակ (Parra(x-?)), կլիկոս 53
Պելիգնոս ա. Յուլիոս Պելիգնոս
Պեսոս Կեսենիոս (Caesennius Paetus), հռոմեական հրամանատար 101, 103, 105, 107, 109, 113, 115, 117, 119, 121, 123, 125
Պիրամ (Pyramus), գետ Կլիկիդիայում 19
Պիսոն (Piso), կայսեր լեզատը Սիրիայում 17
Պլանկինա (Plancina), Պիսոնի կինը 17
Պոլեմոն (Polemo), Պոնտոսի թագավոր 15, 93
Պոլլիոն Կելիոս (Caelius Pollio), հռոմեական կայսրորդի հրամանատար (պրեֆեկտ) 57, 59
Պոմպեյոս (Gnaeus Pompeius), եռագետ, հայտնի զորավար 73, 113, 121
Պոմպեյոպոլիս (Pompeiiopolis), Կլիկիդիայի ծովափնյա քաղաք 17
Պոնտոս (Pontus), պետութիւն Սև ծովի հարավ-արեւելյան ափին, Հայաստանի, Բյութանիայի և Կապադովկիայի միջև. Պոնտական (Ponticus) 15, 101, 105, 123
Ռադամիստ (Հոռոսամիդ) (Radamistus), վրացի, հայոց թագավոր 55, 57, 59, 61, 63, 65, 67, 77
Ռամես (Rhamses), Եգիպտոսի թագավոր, ծ. 30, էջ 19
Ռեմմիոս (Remmiius), հռոմեական վեստերան 19
Սամնիտներ (Samnites), ազգութիւն, ծ. 129, էջ 111, 131
Սանբուլոս (Sanbulos), լեռ. ծ. 96, էջ 51
Սարմատներ (Sarmatae), ազգութիւն, ծ. 47, էջ 27, 29, 131
Սելուկիա (Seleucia), քաղաք, Սելուկացիք (Seleucenses), ծ. 60, էջ 37, 39, 43, 45
Սելուկոս (Seleucus), հիմնադիր Սելուկիայան հարստութեան, ծ. 61, էջ 37
Սենեկա (Seneca), հռոմեական հայտնի փիլիսոփա, Ներոնի խորհրդատու, դասաւարտովից Ներոնից մահվան 67
Սև ծով (Pontus, mare Ponticum), ծով, հատկապես Սև ծով 81
Սինդ (Sindes), գետ, ծ. 84, էջ 45
Սիննակ (Շեննակ) (Sinnaces), Պարսկական զործիչ 23, 31, 33
Սիսեննա Ստատիլիոս (Sisenna Statilius (Taurus), կոնսուլ 9

Միրիա (Ասորիք) (Syria, Suria) երկիր Միջերկրական ծովի արևելյան ափին, Կիլիկիայի և Պարթևստիանի միջև 13, 17, 19, 21, 23, 25, 35, 41, 45, 49, 57, 63, 69, 73, 93, 97, 99, 101, 105, 109, 117, 121, 123
 Սկյութիա (Scythia), Scythae—Սկյութիա, սկյութացիներ ծ. 53, էջ 19, 31, 35, 39
 Սոհեմ (Sohaemus), ծ. 118, էջ 67
 Սոֆեն տ. Ծոփաց աշխարհ.
 Սուլպիկիուսներ (Sulpicii), հռոմեական տոհմ 21
 Սուրեն (Surena), Պարթևական տոհմ ծ. 64, էջ 37
 Վասակ (Vasaces), պարսկական հեծելազորի հրամանատար 113
 Վարդան (Vardanes), Պարթևական թագավոր ծ. 74, էջ 41, 43, 45. Վարդան՝ Վերդեսի որդի 67
 Վենտիդիուս (P. Ventidius), ծ. 146, էջ 131
 Վետտիուս Բոլանուս (Vettius Bolanus), լեգեոնի հրամանատար 97
 Վերուլանուս Սեվերուս (Verulanus Severus), լեգատ 91, 97
 Վիբիուս Մարսուս (Vibius Marsus) Միրիայի լեգատ 45
 Վիբիուս Ֆրոնտոն (Vibius Fronto), հեծելազորի պրեֆեկտ 19
 Վինիկիանուս Աննիուս (Vinicianus Annius), լեգեոնի լեգատի փոխանորդ 125
 Վոլանդ (Volandu(m-?)), աժրոց, ծ. 124, էջ 81
 Վոլոգես (Vologaeses), Պարթևական թագավոր 53, 63, 65, 67, 69, 71, 77, 79, 93, 95, 97, 99, 101, 103, 105, 107, 111, 113, 115, 117, 119, 123, 125, 129
 Վոնոն (Vonones), Պարթևական թագավոր 9, 11, 13, 15, 17, 19, 23. Վոնոն՝ Փրասպի որդի 49
 Վրկանիա տ. Հիրկանիա.
 Տավրոս (Taurus), լեռնաշղթա 35, 63, 103, 107
 Տավրաունիտներ (Tauraunites), ծ. 126, էջ 89
 Տարկվիտիուս Կրեսկենտ (Tarquitiu Crescens), ցենսուրիոն 107
 Տիբերիուս Ներո (Tiberius Nero), 11, իբրև Հոմի կայսր կոչվում է (Tiberius Caesar Augustus) 21, 23, 25, 33, 49
 Տիբերիուս Ալեքսանդեր (Tiberius Alexander), Կորբուլոնի օգնական 125
 Տիգրան III (Tigranes), հայոց թագավոր, եղբայր Արտաշեսի և Էրատոյի ծ. 15, էջ 11
 Տիգրան IV (Tigranes), մահապատժի ենթարկված 35
 Տիգրան V (Tigranes), Հոմի թեկնածու հայոց թագավորության համար 91, 93, 97, 99, 101, 119
 Տիգրանակերտ (Tigranocerta), ծ. 112a, էջ 65, 87, 89, 97, 99, 101, 103
 Տիգրիս (Tigris), գետ 33, 51
 Տիգրոն տ. Կահսիֆոն.
 Տիրիդատ (Տրիդատ) (Tiridates), ախոյան Արտաքսանի, Հոմի թեկնածու Պարթևական թագավորության համար 25, 33, 35, 37, 39, 41

Տիրիդատ (Tiridates), Պարթևական թագավոր Վուրդեսի եղբայրը, հայոց թագավոր 63, 67, 71, 77, 79, 81, 83, 85, 91, 93, 95, 113, 119, 121, 123, 125, 127, 129
 Տրապեզոն (Trapezus), ըստաք Սև ծովի ափին 81
 Փարասման (Փարսման) (Pharasmanes), հիրեերների ցեղապետ 25, 27, 29, 31, 41, 53, 55, 57, 59, 61, 77, 93
 Փոքր Հայք (Armenia minor) 43, 67
 Փրիքս (Phrixus), հույն թագավորազուն, խորթ մոր հալածանքից ոսկե խոյի վրա փախել է Կոզքիս 27
 Փրասպ (Հրահատ), Պարթևական թագավոր, ծ. 4, էջ 9, 23, 33, 47. Փրասպ, որդի Փրասպի 23, 25. Փրասպ, Պարթևական իշխանավոր 37, 39
 Օգոստոս տ. Աուգուստոս.
 Օրնոսպադ (Ornospades), Միջագետքի կառավարիչ 33
 Ֆունիսուլանուս Վետտոնիանուս (Funisulanus Vettonianus), լեգեոնի հրամանատար 103

Հայերեն տեքստի խմբագիրը
 Հ. Անառյան
 Ծանոթագրությունների խմբագիրը
 Հ. Կուսիկյան

Ստորագրված է տպագրության համար
 9/Ն 1941 թ., 9¹/₂ տպ. մամուլ, մեկ
 մամուլում 31,840 տպ. նիշ, 7 հեղինակ.
 մամուլ:

Վ. Մ. Մորտոզի անվան Երևանի Պե-
 տական Համալսարանի Հրատարակչու-
 թյան տպարան, Երևան, Աբովյան 104,
 պատ. № 14. տիրաժ 1000. ՎՖ 5102.

152-1961

Ն Կ Ա Տ Վ Ա Ծ Վ Բ Ի Պ Ա Կ Ն Ե Բ

Էջ	Տ ո Վ	Տ պ Վ ա ծ է	Պ ե ա ք է լ ի ն ի
27	6 ն.	Աեաի	Էեաի
30	3 վ.	Fortissimus	Fortissimis
34	7 վ.	Clitarum	Cietarum
35	16 վ.	Կլիտ	Կիեա
	9 ն.	Նիկեֆորիում	Նիկեֆորիում
52	3 ն.	Consessu	Concessu
98	5 ն.	Նիկեֆորիում	Նիկեֆորիում